

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
USUTEADUSKOND

Tiina Puusalu

**USULISE MAASTIKU MUUTUS UKRAINAS
VENEMAA SÕJALISE AGRESSIOONI JA
SISSETUNGI AJAL 2014-2023**

MAGISTRITÖÖ

JUHENDAJA: Alar Kilp, PhD

TARTU 2023

Sisukord

Kasutatavad lühendid	4
SISSEJUHATUS.....	6
1. UKRAINA RIIKLUSE JA USUELU AJALUGU.....	13
1.1. Kiievi-Russi ristiusustamine.....	13
1.2. Mongoli-tatari ülemvõim.....	15
1.3. Katoliku kiriku mõju. Uniaatlus	17
1.4. Kasakasõjad ja Hetmanaat	19
1.5. 20. sajand	23
1.5.1. Ukraina kui Vene kodusõja lahinguväli.....	25
1.5.2. Ühtne Ukraina rahvusriik 1919 aastal.....	25
1.5.3. Ukrainastamine Nõukogude Liidu koosseisus	26
1.5.4. Ukraina Õigeusu kiriku iseseisvumispüüdlused 1905-1922	27
1.5.5. Autokefaalse kiriku loomine 1921 aastal.....	29
1.5.6. Teise maailmasõja eel ja järel	31
1.6. Ukraina usumaastik 2022 alanud sõja künnisel.....	34
1.6.1. Õigeusu kirik.....	34
1.6.2. Muud kristlikud kirikud Ukrainas.....	35
1.7. Kokkuvõte	36
2. KOLMAS ROOMA JA VENE MAAILM	37
2.1. Bütsantsi mõju kiriku ja riigi vaheliste suhete kujunemises.....	37
2.2. Moskva kui Kolmas Rooma	39
2.3. Religioon kui Vladimir Putini Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundav instrument ..	41
2.4. Vene Maailm (<i>Russki mir</i>).....	43
2.5. Kokkuvõte	46
3. VENE FÖDERATSIOON UKRAINA TERRITOORIUMIL ALATES MÄRTSIST 2014 JA USULISE MAASTIKU MUUTUMINE OKUPEERITUD ALADEL	47
3.1. Olukord Ida-Ukrainas	47
3.2. Usuline maastik enne 2014.....	49
3.2.1. Religioon Ukraina põhiseaduses.....	49
3.2.2. Religioon õiguslikus raamistikus	49
3.2.3. Elanikkonna religioosne enesemääratlus	50
3.2.4. Krimmi Autonoomne vabariik	51
3.2.5. Donetsk	53
3.2.5. Luhansk.....	53

3.3. Muutused usulisel maastikul 2014-2022	54
3.3.1. Krimmi Autonoomne Vabariik	54
3.3.2. Donetsk	60
3.3.3. Luhansk.....	62
3.4. Usuühenduste olukorra muutus	64
3.4.1. Moslemi usukogukonnad	65
3.4.2. Evangeelsed kristlased, protestandid	66
3.4.3. Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik (KPUÕK)	67
3.4.4. Kreekakatoliiklased (UKK)	68
3.4.5. Jehoova tunnistajad.....	68
3.4.6. Muud usuvähemused.....	69
3.5. Kokkuvõte	69
4. USUMAASTIKU OLUKORD UKRAINA KONTROLLITAVAL TERRITOORIUMIL	
71	
4.1 VÕK kui riiklik julgeolekuoht.....	71
4.2. Olukord usumaastikul Ukraina okupeerimata territooriumil.....	74
4.2.1. Kuni 2014.....	75
4.2.2. Alates 2014 kuni 2022	76
4.2.3. Alates 24. veebruar 2022	77
4.3. Ukraina valitsuse sammud julgeolekuriski maandamiseks	79
4.4. Kokkuvõte	82
KOKKUVÕTE.....	83
ALLIKAD JA KIRJANDUS	86
Summary	92
LISA 1	95
LISA 2	102
LISA 3.....	106

Tabelid

Tabel 1. Krimmi Autonoomse Vabariigi elanikkonna religioosne enesemääratlus 2013. aastal	52
Tabel 2. Koguduste konfessionaalne ja arvuline struktuur Donetskis 2014. aasta alguses	53
Tabel 3. Koguduste konfessionaalne ja arvuline struktuur Luhanskis 2014. aasta alguses	53
Tabel 4. Vastanute enesemääratlus usutunnistuse/religiooni alusel.....	78
Tabel 5. Muutus end ÕKU-ga ja MPUÕK-ga identifitseerinud vastanute osas kolme aasta lõikes	78

Kasutatavad lühendid

AUCECB - Ukraina Evangeelsete Kristlaste ja baptistide Liit

AUOCC – Üle-Ukrainaline Õigeusu Kirikukogu ehk *All-Ukrainian Orthodox Church Council*

CIA - Ameerika Ühendriikide Luureagentuur

DRV - Donetsk Rahvavabariik

EE – Eesti Entsüklopeedia

EL - Euroopa Liit

FSB – Vene Föderatsiooni Salateenistus

ICCPR - Kodaniku- ja poliitiliste rahvusvaheline pakt

IRF - Ukraina Usuvabaduse Instituut

IRI – *International Republican Institute*

KGB – NSV Liidu Riiklik Julgeolek Komitee

KIIS – Kiievi Rahvusvaheline Sotsioloogia Instituut

KMN – Kirikute Maailma Nõukogu

KPUÕK - Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik, ehk *The Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate* (UOC-KP)

LRV - Luhanski Rahvavabariik

LURV - Lääne-Ukraina Rahvavabariik

MGB - Riiklik Julgeoleku Ministeerium

MPUÕK - Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik ehk *The Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate* (UOC-MP)

NL – Nõukogude Liit, ametlikult Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit

NSVL – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit

OHCHR - ÜRO Inimõiguste Ülemvoliniku Büroo

OSCE - Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon

RJKN – Ukraina riikliku julgeoleku –ja kaitsenõukogu

RKK – Roomakatoliku Kirik

SBU – Ukraina Julgeolekuteenistus

SEPFP – Riiklik Rahvuspoliitika ja Usu- ning veendumusvabaduse Teenistus

SRÜ – Sõltumatute Riikide Ühendus

UAÕK - Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik ehk *The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church* (UAOC)

UEBL – Ukraina Evangeelne Baptistide Liit

UKK - Ukraina Kreekakatoliku Kirik ehk *The Ukrainian Greek Catholic Church* (UGCC)

UNK - Ukraina Nelipühi Kirik

UNSV - Ukraina Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

URV - Ukraina Rahvavabariik

UÕK – Ukraina Õigeusu Kirik ehk *The Ukrainian Orthodox Church* (UOC)

VF – Venemaa Föderatsioon

VÕK - Vene Õigeusu Kirik ehk *The Russian Orthodox Church* (ROC)

ÕKU - Õigeusu Kirik Ukrainas ehk *The Orthodox Church of Ukraine* (OCU)

ÜRO - Ühinenud Rahvaste Organisatsioon

ek – eesti keeles

ing – inglise keeles

kr – kreeka keeles

ld – ladina keeles

ukr – ukraina keeles

vn – vene keeles

SISSEJUHATUS

Teema valiku põhjendus

Venemaa invasioon Ukrainasse 24.02.2022 ja jätkuv vägivald, mida paneb toime Putini Venemaa suveräänse Ukraina riigi ja tema elanikkonna suhtes, on vapustanud kogu demokraatlikku maailma. Venemaa agressioon Ukraina territooriumile algas aga juba Krimmi annekteerimisega 2014. aasta kevadel.

Religioon on läbi aegade mänginud rahvusvahelistes suhetes tähtsat rolli. „Religiooni käsitletakse rahvusvaheliste suhete teoorias valdavalt pehme võimuna“ (Palloson 2017: 7). Arvestades religiooni võimet kujundada nii religioossete rühmade kui ka rahvusriikide kultuuri, identiteeti, hoiakuid ja poliitilisi eelistusi, on religioonil oluline roll rahvusvaheliste suhetes ning ta toimib pehme jõu olulise vormina ja/või ressursina (Yang 2021: 4).

Religiooni pehme võim võib olla nii riiklike kui mitteriiklike ja valitsusväliste toimijate tööriistaks (Haynes 2021: 11). Erinevad pehmet võimu uurinud eksperdid on öelnud, et Vene Õigeusu Kirik on üks olulisemaid Venemaa “pehme võimu” instrumente (Kilp, Pankhurst 2022a, Palloson 2017: 24).

Venemaa oluliseks käesoleva aja pehme võimu ressursiks on Vene Õigeusu Kirik (Solik 2019: 15-18). Sellel kirikul on kahtlemata roll Venemaa välispoliitikas (Curanovic 2012), sealhulgas agressiivses välispoliitikas nn hübriidsõja ühe instrumendina (Lamoreaux, Flake 2018: 3). Samuti Venemaa agressioonis Ukraina aladele alates 2014. aasta märtsikuust (Herkel 2007) Vene Õigeusu Kiriku rolli võimendab ka asjaolu, et Ukraina elanikkonnast enamus peab end õigeusklikuks (enamus õigeusklikest kuulus kuni 2022 invasioonini Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikusse) ja Ukraina territooriumile laieneb ka Vene Õigeusu kiriku hinnangul selle kanooniline territoorium Moskva Patriarhaadi jurisdiktsiooni all tegutseva Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku ja selle liikmeskonna näol.

Töö eesmärk ja uurimisülesanne

Käesolev magistritöö uurib: (1) kas ja kuidas muutub usuline maastik (üldiselt ja fookusega õigeusu kirikul) okupeeritud territooriumil, kui muutub territooriumi valdaja; (2) kas ja kuidas muutub Vene-Ukraina sõja tingimustes usumaastiku olukord Ukraina kontrollitaval territooriumil fookusega õigeusu kirikul; (3) leidude ja vastuste põhjal eelpoolmainitud uurimisküsimustele *hinnata*, kas õigeusu kirik (Moskva Patriarhaadi või Vene Õigeusu Kirik) kujutab ohtu iseseisva Ukraina riigi julgeolekule ning kas ja kuidas toetab see kirik Ukraina territooriumil toimuvat sõda.

Uurimisülesanne: (1) analüüsida ja anda ülevaade Ukraina usumaastiku, sealhulgas ja rõhuasetusega õigeusu kirikute olukorrast ja selle muutumisest Vene-Ukraina usulise ja sekulaarse konflikti kontekstis alates Krimmi okupeerimisest ning annekteerimisest Venemaa Föderatsiooni relvajõudude poolt 2014. aasta kevadel; (2) vastata uurimiseesmärgis püstitatud küsimustele.

Uurimismeetod

Meetodi kirjeldus:

(1) Juhtumi valik. Ukraina ja Vene Föderatsiooni vahel on aastast 2014 kuni praeguseni leidnud aset nii usuline (kirikute vaheline) kui sekulaarne (riikide ja riigi relvajõudude vaheline) konflikt, milles usumaastikul üldiselt ja iseäranis *õigeusu* kirikut puudutavas on rakendunud protsess, kus territooriumi valdaja muutudes muutub olukord usumaastikul;

(2) Ajaperiood. Analüüsitav periood on 2014 märtsist (Krimmi annekteerimisest Vene Föderatsiooni poolt) kuni jaanuar 2023 (mille vältel alustas Venemaa laiaulatuslikku agressiooni Ukraina riigi vastu ja Vene Föderatsiooni president Vladimir Putin kuulutas vormiliselt Vene Föderatsiooni osaks neli Ukraina piirkonda);

(3) Töö meetod on kvalitatiivne võrdlev analüüs. Võrreldavateks ühikuteks on:

A. riigi või valitsuse poliitikad religiooni ja õigeusu kirikute suhtes ning muutused usumaastikul nii Ukraina Vene Föderatsiooni poolt okupeeritud (Krimm, Donetsk, Luhansk) kui mitteokupeeritud aladel kolme ajaperioodi (kuni 2014; märts 2014 - veebruar 2022 ja 24. veebruar 2022 - 2023) lõikes;

B. kirikud spetsiifiliselt (UÕK, MPUÕK, VÕK, KPUÕK, ÕKU), sh liikmeskonna ja koguduste arvuline olukord vaadeldavate ajaperioodide lõikes.

Analüüsi kaudu soovin jõuda arusaamiseni, milline on olnud religiooni (rõhuasetusega õigeusul ja õigeusu kirikutel) olukord ja kuidas on õigeusu kirikute staatus ja positsioon Ukraina kõigil aladel (nii annekteeritud, okupeeritud kui ka okupatsioonist vabaks jäänud) muutunud käesoleva Venemaa-Ukraina sõja kontekstis.

Uurimisküsimused

Käesolevas töös soovin vastata alljärgnevatele küsimustele: (1) Kas ja kuidas muutub usuline maastik (üldiselt ja fookusega õigeusu kirikul) territooriumi valdaja muutudes? (2) Kas ja kuidas muutub Vene-Ukraina sõja tingimustes usumaastiku olukord Ukraina okupeerimata

territooriumil fookusega õigeusu kirikul? (3) Vastuste põhjal eelpoolmainitud uurimisküsimustele *hinnata*, kas õigeusu kirik (Moskva Patriarhaadi või Vene Õigeusu Kirik) kujutab ohtu iseseisva Ukraina riigi julgeolekule ja kas ning kas ja kuidas toetab see kirik Ukraina territooriumil toimuvat sõda.

Uurimisküsimustele vastamiseks on tähtis vaadelda Ukraina usuelu, sh õigeusu kirikut, läbi selle ajaloo. Seda selleks, et mõista, miks on Ukraina usumaastik kujunenud just selliseks nagu ta täna on, samuti selleks, et mõista, miks õigeusu kirik käitub just selliselt nagu näeme teda käituvat käimasoleva sõja kontekstis.

Olulised sündmused ajaloos on: (a) ristiusu vastuvõtmine Bütsantsist ja kristliku maa kujunemine praeguse Ukraina aladel 9.-10. sajandil, siinkohal tuleb rõhutada Bütsantsi mõjutusi kiriku ja kiriku ning riigi vaheliste suhete kujunemisel; (b) mongolite vallutused (alates 1240) ja mongoli-tatari ülemvõim, mille tõttu Kiievi metropoliit resideerub Moskvasse, millest saab üha tugevnev keskus. Konstantinoopoli langemine türklaste kätte (1453) ja Moskva käsitlemine Kolmanda Roomana; (c) Poola-Leedu ülemvõim suures osas praeguse Ukraina territooriumil, õigeusu kiriku jagunemine Moskva ja Kiievi metropoliitkonnaks ning katoliikluse mõju Ukraina usuelule, sealhulgas Bresti unioon (aastal 1596) ja uniaatkiriku tekkimine; (d) Moskva õigeusu kiriku autokefaalia (1451) ja vabanemine Konstantinoopoli alluvusest (1589), samal ajal kui Kiievi metropoliit jääb alluma Konstantinoopolile; (e) Moskva õigeusu kiriku patriarhaadi staatuse saamine Konstantinoopolilt Moskva riigi piirides (1589); (f) 17. sajandi keskpaigaks Ukraina kesk- ja idaosa sattumine Moskva valitseja kontrolli alla ning Kiievi metropoliitkonna minek (1686) Moskva patriarhaadi alluvusse; (g) Vene impeeriumi rajamine vallutuste abil, milles kirik ja riik on olnud ühel nõul; (h) Ukraina õigeusu kiriku iseseisvuspüüdlused 20. sajandil, Vene Maaailma doktriin ja autokefaaliat kinnitav tomos Konstantinoopoli oikumeeniliselt patriarhilt jaanuaris 2019.

Ukraina territoorium on läbi ajaloo olnud väga erinevate valitsejate mõjuväljas (Venemaa, Poola, Leedu, Austria-Ungari, Türgi). Territooriumi valitseja muutumine on mõju avaldanud usuelule, kujundanud ebakõlasid erinevate konfessioonide vahel, aga ka õigeusu kirikute vahel.

Teema senine uuritus

Andrii Krawchuk, Thomas Bremer jt annavad oma töös „*Churches in the Ukrainian Crisis*“ ajaloolise ülevaate Ukraina kristlikest kirikutest ja nende arengust alates kümnendast sajandist, näidates, et poliitilised tegurid on kujundanud ka kristluse ajalugu Ukrainas, seda ammu enne Euromaidani, enne 2014. aasta sündmusi Krimmis ja Donbassis, selle ajal ja pärast seda.

Muuhulgas käsitletakse selles töös Ukraina kirikute jaoks keskse tähtsusega küsimust: kirikliku iseseisvuse küsimust ja selle ulatust kui Ukraina ja Venemaa vaheliste suhete olulist mõjutajat. Nicholas E. Denysenko annab oma töös „*The orthodox church in Ukraine. A century of separation*“ põhjaliku ülevaate Ukraina õigeusu kiriku killustumisest ja selle põhjustest 1917-2016, näitab kuidas üksteisest eemaldunud kirikud arendasid välja oma identiteedi, mis peamiselt tugineb autokefaaliat, ukraina-meelsust ning legitiimsust puudutavatel seisukohtadel. Uurimuses käsitletakse ka *Russkii mir* ideoloogiat.

Lucian N. Leustean ja Vsevolod Samokhvalov on uurinud töös „*The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy, and the Conflict in Donbas*“ üht ortodoksse kristluse vaieldavat küsimust - Ukraina õigeusukiriku autokefaalia küsimust ning Ukraina riigi ja kiriku vahelist koostööd autokefaalia nimel. Selle koostöö otseseks käivitajaks sai Krimmi annekteerimine ja konflikt Donbassis alates 2014 ning vägivald, millega kirikud hakkasid kokku puutuma.

Andrii Ivanets ja Iryna Krasnodemska teadusartikkel „*A Situation of the Crimeans Diocese of the Orthodox Church of Ukraine in Russian Occupied Crimea (2014-2022)*“ keskendub Ukraina õigeusu kiriku Krimmi piiskopkonna olukorrale pärast Krimmi annekteerimist Venemaa Föderatsiooni poolt.

Tornike Metreveli kirjeldab üksikasjalikult oma töös „*Orthodox Christianity and the Politics of Transition. Ukraine, Serbia and Georgia*“ seda, kuidas õigeusu kristlus osales ja mõjutas poliitikat Ukrainas, Serbias ja Gruusias pärast kommunismi kokkuvarisemist. Kirikute osalemine poliitikas sõltus eelkõige sellest, kas kiriku huvid (näiteks hariduses, õigussüsteemis või majandustegevuses) olid ohustatud või mitte.

Alexander Ponomariov oma töös „*Cuius Regio, Eius Religio? The Theopolitics of Ukrainian Autocephalies*“ analüüsib Venemaa kontrolli all olevate Ukraina piiskopkondade olukorda käimasoleva sõja kontekstis ja ennustab, et need liiguvad tõenäoliselt Vene õigeusu kiriku jurisdiktsiooni alla, mis avaldab suurt mõju õigeusu teopoliitikale.

Lisaks on veel mitmeid uurimusi ja teadusartikleid kirikute olukorrast nõukogude-järgsel perioodil, samuti kirikute olukorrast ja Ukraina õigeusu autokefaalia kujunemisest 2014.-2018, kuid vähem on uuritud perioodi alates 24. veebruar 2022. Selle perioodi käsitlemisel on võimalik kasutada erinevaid sotsioloogiliste uurimuste tulemusi, mis käsitlevad Ukraina elanikkonna religioosset enesemääratlust, suhtumist erinevatesse õigeusu kirikutesse ning olukorda usu- ja veendumusvabaduse osas.

Allikad

Peamised allikad poliitikate analüüsis on sekundaarsed akadeemilised allikad (erinevate autorite varem tehtud uurimused, teadusartiklid ja -raamatud), temaatilised mitteakadeemilised allikad (arvamus ja ülevaatlilikud artiklid tunnustatud ajakirjadest ja -lehtedest; Vene Õigeusu Kiriku ja Ukraina Õigeusu Kiriku kodulehed, riikide valitsuste, rahvusringhäälingute ja suurimate meediaväljaanne leheküljed, viimaste aastate Vene Õigeusu Kiriku ja Ukraina Õigeusu Kiriku suhete, valitsuste ja kirikujuhtide usuvähemuste ja õigeusu kirikute poliitika suhete analüüsis kasutatakse analüütilisi allikaid nagu *Forum 18* (www.forum18.org), *Office of International Religious Freedom* (<https://www.state.gov/>), *Religious Information Service of Ukraine* (www.risu.ua), *Razumkov Centre* (<https://razumkov.org.ua/en/>), *Kyiv International Institute of Sociology* (<https://kiis.com.ua/>) jt. Töös kasutatakse materjale, mis on autori hinnangul uurimisküsimuse lahendamiseks kõige relevantsemad.

Töö koostamisel ette tulnud raskused

Uurimisküsimustele vastamiseks tehtav analüüs vajab analüüsi kohandamist lähtuvalt järgnevatest piirangutest:

- a. temaatiliste allikate lähtekeel. Allikaid, mis käsitlevad Ukraina-Vene ilmalikku ja usulist konflikti on rohkelt inglise keeles ja olulisel määral ka eesti keeles. Google Chrome tõlkemasina abiga on töö käigus konsulteeritud ka vene ja ukraina keelsete allikate sisuga, ent analüüsi metoodika jaoks on tegemist informatiivse abimaterjaliga, mitte allikatega. Google Chrome'i tõlkemasin tõlgib veebilehel oleva teksti inglise keelde piisava kvaliteediga selleks, et kasutada tulemust eelpool kirjeldatud eesmärgil ja viisil.
- b. allikate rohkus, kriitiline valik ja tõlgendamine. Kuna kättesaadavate allikate seas leidub ka ebaobjektiivseid liba-käsitlusi ja emotsionaalselt üle võimendatud ja kallutatud tõlgendusi oli oluliseks metoodika osaks ka allika- ja sisukriitika.
- c. Venemaa täiemahuline sissetung Ukrainasse 24. veebruaril 2022 on mõjutanud negatiivselt arvamusküsitluste ja uuringute representatiivsust ning raskendanud sotsioloogide tööd, kuid ei ole teinud seda võimatuks. Juurdepääsu usaldusväärsetele andmetele rahva arvamuste ja olukorra kohta on Ukrainas peetud jätkuvalt oluliseks. Samal ajal on objektiivsuse säilitamiseks teadvustatud, milliseid piiranguid sõda sotsioloogiliste uuringute läbiviimisele seab: (1) uuringuid ei ole läbi viidud Ukraina annekteeritud-okupeeritud territooriumidel intensiivse sõjategevuse toimumise ja/või telefoniühenduse katkemise või selle tõkestamise tõttu, mis on elanike küsitlemisele teinud telefoniküsitluste teel võimatuks; (2) osa ukrainlasi on lahkunud

teistesse riikidesse; (3) märkimisväärne hulk ukrainlasi on sunniviisiliselt küüditatud Venemaale ja Valgevenesse. Ligikaudu 30 miljonist täiskasvanud kodanikust (hinnanguliselt täiemahulise sissetungi ajal) on riigist lahkunud umbes 10%, seega telefoniküsitluste meetodi abil ei saa nende kodanike kohta usaldusväärset ülevaadet anda; (4) veelgi enam kodanikke on muutunud riigisiselt ümberasustatud isikuteks, kuid nende mõju telefoniküsitluste kvaliteedile on väiksem, sest nad on küsitluses osalemiseks olnud kättesaadavad; (5) uuringute tulemusi on mõjutanud ka "venemeelsete" vaadetega kodanike madalam valmisolek osaleda uuringutes või nende, kes uuringus osalesid, ebausaldusväärsus (arvestades ilmseid fakte ja meedias valitsevaid arvamusi Venemaa sissetungi kohta, ei taha osa kodanikke avalikult öelda, mida nad tegelikult arvavad) (KIIS 2022: lõik 17-20).

Seega tuleb arvestada uuringute representatiivsuse vähenemisega, kuid samas säilitavad saadud tulemused siiski kõrge representatiivsuse ja võimaldavad üsna usaldusväärselt analüüsida elanikkonna avalikku arvamust (KIIS 2022: lõik 17-20).

Käesolevas töös saab arvestada sotsioloogide hinnanguga, mis vaatamata sõjaolukorrale, hindab siiski uuringutulemused representatiivseteks ning kasutada saadud andmeid Ukraina okupeerimata alade usumaastiku muutuste analüüsimisel.

Töö struktuur

Esimeses peatükis annan ülevaate Ukraina riikluse ja usuelu ajaloost ja õigeusu kiriku kujunemisest alates Kiiev-Russi ristiusustamisest kuni tänaseni. Soovin vastata küsimusele, kas ja kuidas on ajaloo vältel toimunud muutused usumaastikul territooriumi valdaja muutudes.

Teises peatükis annan põgusa ülevaate riigi ja kiriku vaheliste suhete kujunemisest ja Bütsantsi mõjudest selles. Peatun riigi ja kiriku vaheliste suhete ajaloo vaagimisel mõistete „tsesaropapism“ ja „sümfoonia“ kaudu, käsitlen Moskva kui Kolmanda Rooma doktriini ja „Vene maailma“ kontseptsiooni, vaatlen religiooni kui Vladimir Putini Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundavat instrumenti ning Vene Õigeusu Kiriku rolli selles. Soovin vastata küsimustele, kas Vene Õigeusu Kirik (VÕK) on riigi ja kiriku suhetes alluva rollis või on kirikul oluline osa välispoliitika mõjutajana (ja sealtkaudu Vene-Ukraina sõja õigustajana).

Kolmandas peatükis kirjeldan usulist maastikku rõhuasetusega Lõuna- ja Ida-Ukraina piirkonnal (Krimm; Donetsk; Luhansk) enne selle territooriumi hõivamiskatseid Venemaa Föderatsiooni poolt ja usulise maastiku ning usuühenduste olukorra muutumist alates 2014. aasta kevadest, mil territoorium Venemaa Föderatsiooni poolt okupeeritakse. Olukorra muutumist käsitlen territooriumide ja ajaperioodide lõikes, samuti üldiselt usuühenduste kaupa.

Peatüki eesmärk on vastata küsimustele: (1) kas ja kuidas vaadeldavatel territooriumidel usuline maastik muutub territooriumi valdaja muutudes; (2) kas üldised muutumismustrid on korduvad.

Neljandas peatükis käsitlen teemat, mis puudutab Vene Õigeusu Kirikut kui riigi julgeolekuriski ning Ukraina valitsuse samme selle riski maandamiseks. Vaatlen olukorda usumaastikul Ukraina kontrollitaval territooriumil ning selle muutumist alates Krimmi annekteerimisest ja Donbassi okupeerimisest. Soovin vastata küsimustele: (1) kas Vene Õigeusu Kirik on julgeolekuoht Ukraina riigile; (2) kas Ukraina valitsus on muutnud religioonipoliitikat õigeusu kiriku suhtes, lähtuvalt riigi julgeolekust; (3) kas perioodidel kuni 2014; 2014-veebruar 2022 ja alates 24. veebruar 2022 on toimunud olulisi muutusi Ukraina okupeerimata territooriumi usumaastikul (fookusega õigeusul).

Õigeusk

Õigeusk (vn *pravoslavie*, kr *orthodoxia*) on ristiusk (kristlus), mille pärimuslikud vormid kujunesid Ida-Rooma riigis ja mis sai Bütsantsi riigiusundiks. Nikaia I kirikukogul 325. aastal vastuvõetud usutunnistuse (nn Nikaia usutunnistus) kohaselt on õigeusk katooline ortodoksne ristiusk, mis on säilitanud Jeesuse Kristuse ilmutuse muutmatul kujul. See on antiikfilosoofia (platonismi, uusplatonismi) ja põhjal kujunenud Piiblil ja apostellikul järglusel põhinev pärimus, mis lähtub seitsmel esimesel kirikukogul (kuni aastani 787) sõnastatust. Hilisemate kirikukogude arvamusi ja nendest tulenevaid suundi õigeusk ei tunnista pidades neid ekslikeks. (EE....lõik 1-2).

Sõna „õigeusk” pärineb sõnast *orthodoxia*, mis omakorda koosneb kahest kreekakeelsest sõnast, *orthos* (sirget, õige) ja *doxa* (otsustut, austus ja ülistus). Sõna „ortodoksia” tähendab õiget usku ja õiget austust ehk teenimist. Õigeusulised on veendunud, et nende Kirik hoiab alles õiget usku, mis ülistab Jumalat nii on õige (nagu peab) ning et õigeusu kirik on Kristuse Kirikuks maa peal. Sellepärast õigeusk määratleb end tõelise katoelse Kirikuna, kuigi ta ei kuulu roomakatoliku Kirikusse. Ehkki õigeusu kirikut nimetatakse ka idakirikuks, ei saa ta piirduda ainult idamaadega, sest Õigeusu Kirik peab olema üleüldine kristlik Kirik, mitte üksnes idamaine. „Sõna „*katooline*” tuleb kreekakeelsest sõnast *kat’olon* ehk „terviku järgi”, „tervikuna.”“ (EAÕK.... lõik 2).

1054. aasta kirikulõhe (Suur skisma) tagajärjel ida- ja läänekiriku vahel jagunes kristlik maailm õigeusklikuks ja katoliiklikuks (Kormina, Naumescu, 2020, 7, viidatud Sihv 2020: 8 kaudu). „Õigeusu Kirik on Suure skisma tagajärjel eraldunud iseseisvate õigeusu kirikute kogum.“ (Õigeusu Kirik....lõik 1). Õigeusu kiriku näol on tegemist katusorganisatsiooniga, kuhu

kuuluvad erinevad kohalikud kirikud. Õigeusu kirikute võrgustikku on loetud ka perekonnaks, mis kannab nime Püha Üleilmne Apostlik-Õigeusu Kirik ja mis koosneb paljudest autokefaalsetest ja autonoomsetest kirikutest ning väiksema iseseisvusastmega kirikutest. Patriarhaatide eesotsas on patriarhid, teiste kirikute juhid on kas peapiiskopid või metropoliidid. Õigeusu kirikul ei ole kirikupead. Kontantinoopoli oikumeeniline patriarh on küll *primus inter pares* (ld esimene võrdsete seas) ja õigeusu kirikupeade seas auväärseim, kuid ta ei oma võimu teiste õigeusu kirikute ja kirikupeade üle. Kõiki neid kirikuid nimetatakse kanoonilisteks kirikuteks. Peale selle on olemas mitmed nendest eraldunud kirikud, mida nende emakirikud ei tunnusta kanoonilistena. Selliseid õigeusu kirikuid loetakse tunnustamata või mittekanoonilisteks kirikuteks (Õigeusu Kirik.... lõik 5). Õigeusu kirikute perekond muutub pidevalt, mõned kirikud kuulutavad end iseseisvaks ja liituvad tunnustatud kirikutega, teised end iseseisvaks kuulutanud kirikud aga eralduvad, mõnede kirikute tunnustamine suuremate patriarhaatide poolt on parajasti menetlusjärgus. „Nii asutati 2018. aasta detsembri lõpus Ukraina õigeusu kirikute ühendkogul ka Õigeusu Kirik Ukrainas (ÕUK), mis sai Konstantinoopoli patriarhaadilt 2019. aasta jaanuari alguses autokefaaliat tunnustava tomise.“ (Õigeusu Kirik.... lõik 6-7).

1. UKRAINA RIIKLUSE JA USUELU AJALUGU

Käesolevas peatükis annan ülevaate Ukraina riikluse ja usuelu ajaloost ning õigeusu kiriku kujunemisest läbi ajaloo alates Kiievi-Russi ristimisest kuni kaasajani. Sealjuures soovin vastata küsimusele, kas ja kuidas on ajaloo vältel toimunud muutused usumaastikul territooriumi valdaja muutudes.

1.1. Kiievi-Russi ristiusustamine

Praeguse Ukraina territooriumist ja selle elanikest leiab teateid juba 5. sajandil eKr elanud Kreeka ajalookirjutajalt Herodotoselt (Remy 2018: 17). Kirjalikud allikad teevad aga piirkonna arengu jälgimise võimalikuks alles alates 10. sajandist, mil Dnepri äärde praeguse Kiievi ümbrusesse tekkis organiseeritud riik Russ, mis võttis omaks kirikuslaavlaste kirjaliku kultuuri (Remy 2018: 17). „Tollal seal elanud idaslaavlased on tänapäeva ukrainlaste esiisad- ja emad“ (Ibid).

9. ja 10. sajandi vahetusel hakkas tekkima idaslaavi riik Russ. „Kasutatakse ka nime Kiievi-Russ, selle keskus oli Kiiev. „Ka Kiievi-Vene, ent sellest on põhjust hoiduda nimetuse ühekülgsuse pärast: Kiiev-Russi territooriumil asusid ka tänapäeva mõistes Ukraina ja Valgevene, lisaks Venemaa.“ (Remy 2018: 21). Edaspidi käesolevas töös esineb nii *Kiiev(i)-*

Russ kui *Kiiev(i)-Vene* kasutust vastavalt viidatavas allikas kasutatule). Kaasaegsed kutsusid riiki Russiks, mitte *Rossija*'ks ehk Venemaaks. Nimetus *Rossija* võeti kasutusele alles 18. sajandi Venemaa keisririigis. Tõelise kirjaliku kultuuri piirkonnaks hakkas riik kujunema alates ristiusu vastuvõtmist umbes 988. aastal (Remy 2018: 21).

Tolleks ajaks oli enamuse Euroopa maid kristluse juba vastu võtnud, slaavi rahvad võtsid kristluse omaks 10. sajandi teisel poolel ning skandinaavlased 11. sajandi alguses. (Hiob 2021: 22).

Kiievi suurvürst Volodõmõr (valitses 980-1015) (ka Volodõmõr Svjatoslavõtš, venepäraselt Vladimir. Edaspidi käesolevas töös esineb nii ukraina- kui venepäraselt kasutust vastavalt viidatavas allikas kasutatule) võttis vastu ortodoksi kristluse ja laskis ennast koos ülikutega 988. aastal Bütsantsile kuuluvas Krimmi linnas Hersonesoses ristida. Legendi kohaselt olevat käinud seal ka apostel Andreas. Vürst Volodõmõri käsul ristiti kiievlased ja seejärel ka kohe kogu Kiievi-Vene. Tervikuna vältas Venemaa ristimine 12.-13. sajandini (Hiob 2021: 23-24). „Kiievi-Vene ja hilisema terviku Venemaa kristaniseerimisega seotud detailid ei ole aga lõplikult välja selgitatud ja pakuvad ajaloolastele veel tänagi peamurdmist.“ (Saard 2013: 146). Ristiusk jõudis aladele, kus hiljem tekkis Kiievi-Vene riik, siiski varem, kui selle võttis ametlikult vastu suurvürst Vladimir. See toimus juba 4.-5. sajandil. Ristiusu vahendajaiks olid Kreeka kolonistid Krimmist ja Musta mere kallastelt Kaukasusest, hiljem ka mõned Bütsantsiga kaubelnud varjaagi ja slaavi kaupmehed. „Bütsantsi allikate andmeil tekkis esimene Kiievi alade vahetus läheduses paiknev ristiusu piiskopkond juba 9. sajandil, seega sada aastat enne kroonikas nimetatud Kiievi-Vene ristimist.“ (Sergejev ja Vseviiov 2002: 77-78).

Vladimir soovis säilitada uue kiriku kristliku ja poliitilise iseseisvuse Saksa-Rooma keisrist ning sidus kiriku slaavipärase kristlusega. Uue kiriku alluvuse küsimus lahendati selliselt, et Kiievisse loodi 1037. aastal (mil valitses Volodõmõri poeg Jaroslav Tark (1034-1054) Kiievi metropoliitkond, mis oli Konstantinoopoli patriarhaadi alluvuses (Saard 2013: 146-148). „Selline metropoliitkonna korraldus suurendas patriarhi võimu ja vähendas Kiievi metropoliitkonna õigusi.“ (Ibid).

Bütsantsi poliitilise ideoloogia kohaselt oli keiser kogu tsiviliseeritud maailma valitseja (nn maailmavalitseja). Seega oli selge, et ristiusu Bütsantsist vastuvõtmisel saab ühe või teise riigi valitsejast Bütsantsi keisri alluv. Juba 867. aastal teatas Konstantinoopoli patriarh, et ristiusu vastuvõtmisega saavad „russidest“ nii sõbrad kui keisririigi alamad. Seetõttu lähtusid Bütsantsi valitsejad ka hiljem oma suhetes Kiievi-Venega just nendest põhimõtetest. Kiievi-Vene vürstid püüdsid küll takistada Bütsantsi sekkumist riigi siseasjadesse, kuid olid sunnitud nõustuma Konstantinoopoli autoriteediga usuküsimustes (Sergejev ja Vseviiov 2002: 121).

Vladimiri ajal jagunes Kiievi-Vene riik kaheksaks piiskopkonnaks, kuid kristlust ei iseloomustanud järgmistel sajanditel heatasemeline teoloogia, sisaldades usulise kirjanduse näol peamiselt jutlusi, pühakute elulugusid ja kirikuisade aforisme. Misjonitööd tegid mungad (Saard 2013: 148). „Kristluse peajooneks kujunes munklik vagadus, mille pinnale oli lihtne istutada bütsantslik askeesi teoloogia (*thelogia ascetica*).“ (Ibid). Kiievi-Vene ortodoksi kirik omandas seega küll bütsantsliku liturgia, kuid jättis tähelepanuta selle klassikalise teoloogilise hariduse ja antiikmaailma kultuuripärandi (Saard 2013: 148).

Bütsantsist kristluse ortodoksse vormi vastuvõtmine ja Rooma katoliikluse tagasilükkamine viitas vastandumisele läänele. 1054. aasta suur skisma ehk kirikulõhe süvendas eraldumist läänest veelgi. Mungad, kes vahendasid kristlikku haridust, pidasid kristluse-eelset kreeka kultuuri paganluseks ning eitasid kogu antiikaja pärandit. See asjaolu süvendas vastandumist läänega veelgi (Hiob 2021: 30). „Bütsantsi haridusmaailmas viljeldi kuni Konstantinoopoli langemiseni (aastal 1543) Homerose, Platoni, Aristotelese teoseid ja kogu antiikaja pärandit.“ (Ibid).

Uuriija Kersti Rist aga sedastab, et „... sakslasest uurija A. M. Ammann on veendunud, et ristiusu vastuvõtmise otsusega ei kaasnud tol perioodil teadlik valiku tegemine ida ja lääne kiriku vahel: “Nende kristlus oli üldkirikliku suunitlusega. Valikust Rooma ja Bütsantsi vahel pole sellel ajal mingit märki.” Seda polnud tollal tegelikult tarviski, kuna kirik oli veel ühtne.“ (Rist 2006: 80). Võtnud vastu ristiusu Bütsantsist, ei tähendanud see veel vastandumist Roomale, pigem oli tegemist lähenemisega samaaegselt nii Idale kui Läänele ja (Ammanni järgi) Ida-slaavi kirik oli kuni aastani 1100 mõjutatud võrdselt nii Ida kui Lääne kirikust (Rist 2006: 80).

Umbes 1000. aastal võtsid Skandinaaviamaad vastu katoliikluse ning nende edasine areng oli võrreldes Bütsantsist õigeusu vastu võtnud Kiievi-Russiga erinev (Hiob 2021: 27).

1.2. Mongoli-tatari ülemvõim

Kiievi-Russi vallutasid 1240. aastatel mongolid (Kiptšakkide khaaniriik, tuntud ka Kuldhordi nime all). Siin hakkasid lahknema Ukraina ja Venemaa. Mongolite hävitustöö sundis asuma Dnepri piirkonnast (riigi keskosast) ümber põhja poole ja praeguse Lääne-Ukraina territooriumil asunud Galiitsia ja Volõõnia vürstiriikidesse (Remy 2018: 22-23). Nii põlvneb Ukraina rahvastik enamasti mongoli ikke eelse Russi elanikkonnast. „Nõnda on Ukraina rahvuslased eitanud Venemaa ja venelaste õigust pidada end Russi järglasteks väites, et slaavlaste osakaal põhjapoolsete elanike seas on väike ja pärast mongolite vallutusi tekkinud suurvene kultuur on oma olemuselt uut laadi.“ (Remy 2018: 22-23). Siiski tuleb institutsioonide

näol näha seost Kiievi-Russi ja Moskva Suurvürstiriigi ja sealt edasi keiserliku Venemaaga: (1) 14. sajandil siirdus Kiievi metropoliit Moskvasse, seajuures jätkus kirikuslaavikeelne kirjanduslik kultuur; (2) Venemaad valitses kuni 16. sajandi lõpuni Moskva valitsejasugu, kuhu kuulus ka Ivan IV Julm (valitses 1533-1547), kes oli üks Kiievi nn Rjurikovitšite dünastia külgharu (Remy 2018: 22-23).

Kuldhord säilitas kirikliku ja poliitilise korra. Kutsudes üles mongoli-tatari ülemvõimuga leppima andsid tatarlased õigeusu kirikule mitmeid privileede, sh vaimulike valdusi ei konfiskeeritud ning kirik vabastati maksudest (Hiob 2021: 41-42). Moskva oli arendanud häid suhteid Kuldhordiga. Toetudes suhetele ja soodsale asendile hakkas Moskva laienema. Kiievi metropoliit oli siirdunud 1299. aastal Vladimirisse sealt edasi aastal 1325 Moskvasse ning toetas sellega uue keskuse, kust algas vabanemine mongoli-tatari ikke alt, tugevnemist veelgi (Hiob 2021: 43-44). Kuldhord hakkas nõrgenema, lagunes 15. sajandil mitmeks khaaniriigiks ja lakkas eksiteerimast 1502. aastal (Hiob 2021: 44).

Kas ja kuidas on Kiievi-Russi periood seotud Venemaa ajalooga? Vene historiograafia on pidanud ilmseks, et Moskoovia on Kiievi riigi järglane. See veendumus rajaneb 15. sajandi lõpust pärit Moskva kirikutegelaste ja monarhia ideoloogide kirjutistel, mille kohaselt tunnistasid türklased pärast Konstantinoopoli vallutamist 1543. aastal Moskva nõudmisi saada enda võimu alla Bütsantsi keisririigi alad, kaasa arvatud kõik Kiievi-Russi maad. Moskva nõudmine tugines müüdile õigusjärglusest ja nõudmiste aktsepteerimise eesmärk oli toetada Moskoovia tsaari püüdlusi. Poliitilises mõttes oli Moskoovia Kiievi-Russist erinev, selle erinevuse oli põhjustanud kakssada viiskümmend aastat kestnud mongolite ikke (Figes 2022: 32).

Võrreldes Venemaa territooriumiga oli mongoli ikke periood praeguse Ukraina ja Valgevene territooriumil oluliselt lühem. Selle põhjuseks oli Leedu ja selle ülemvõimu laienemine kagu suunas praegustele Valgevene ja Ukraina aladele 14. sajandil, ulatudes 1362. aastal Kiievin. Leedu suurvürstiriiki kuulusid kogu tänapäeva Valgevene ja osa praegusest Ukrainast. Samal ajal laiendas kagus oma võimu Poola liites 1349. aastal enda külge Galiitsia, praeguse Lääne-Ukraina Lvivi oblasti. 1386. aastal sõlmisid Leedu ja Poola personaaluniooni (jäid eraldi riikideks, aga neil oli ühine valitseja) ning suur osa endisest Kiievi-Russist muutus Poola-Leedu osaks (Remy 2018: 23-24).

Oluline sündmus Ukraina ajaloos oli 1569. aastal Poola ja Leedu vahel sõlmitud Lublini unioon, millest alates oli riikidel peale ühise valitseja ka ühine parlament, tekkis föderatiivne Poola-Leedu riik, Rzeczpospolita, samas ei lakanud olemast Poola ja Leedu valitsused. Lublini uniooniga läks Poolale Leedu lõunaosa (suurem osa praegusest Ukrainast) (Remy 2018: 25).

Musta mere rannikul jäi kehtima mongolite ülemvõim, sest Poola-Leedu ei suutnud oma võimu sealsetel aladel kuigi kauaks kehtestada. 1443. aastal moodustas Krimmi khaaniriik omaette riigi eraldudes Kuldhordist. Krimmi khaaniriigi põlisrahvastiku moodustas mongolite ja kohalike elanike etniline rühm, elanikkond oli valdavalt islamiusuline (Remy 2018: 24).

1.3. Katoliku kiriku mõju. Uniaatlus

Leedu-Poola riigis oli lubatud enam kui üks religioon. Enne Poolaga personaaluniooni sõlmimist tunnistasid nii Leedu vürst kui ka ülemklass ristiusueelset polüteismi, samuti oli lubatud ristiusk ning elanikud võisid õigeusku järgida. Leedu ametlikuks religiooniks kehtestati 1386. aastal (seoses sõlmitud uniooniga ning Poola nõudmisel) roomakatoliku usu. Riik jäi aga sallivaks ka õigeusu suhtes. 16. sajandil levis kogu riigis protestantlus, eriti selle kalvinistlik vorm (Remy 2018: 25). „See tähendab, et Ukraina kuulus neil sajanditel Lääne-Euroopa kultuuri- ja usuelu ruumi“ (Rohtmets 2022: lõik 9).

16. sajandi lõpul alanud vastureformatsiooni käigus hakati protestantide ja ortodokside õigusi kitsendama. Poola-Leedus elas sellel ajal ka märkimisväärne juudi vähemus (Remy 2018: 25). Kiievi metropoliit oli resideerinud Moskvasse ajaks, mil suur osa Ukraina aladest oli 14. sajandil sattunud Leedu suurvürstiriigi alluvusse, mis tähendas seda, et nendel aladel elavate ortodokssete kristlaste juht asus kaugel ja tal puudus Leedu riigis paikneva kirikuga reaalne side. Leedu suurvürst toetas idaortodoksse kiriku Kiievi metropoliitkonna (mis ühendaks kõik idaortodokssed kirikud sealses piirkonnas) taasloomist ja see rajati uuesti 1458. aastal

(Laats 2020b: lõik 2). Seega jagunes õigeusu kirik 1458. aastal Moskva ja Kiievi metropoliitkonnaks. (Hiob 2021: 42). Moskva õigeusu kirik oli aga end juba 1449. aastal kuulutanud autokefaalseks (iseseisvaks), mida Konstantinoopol 1451. aastal tunnustas. Pärast seda, kui Konstantinoopol langes 1453. aastal türklaste kätte (mida peetakse Bütsantsi riigi lõpuks) sai ortodoksia keskuseks Moskva (Hiob 2021: 48-49).

Poola-Leedu ja Venemaa õigeusu kirikute vahel puudusid dogmaatilised erinevused, erinev oli vaid nende haldamine. Kiievi metropoliit allus Konstantinoopoli patriarhile. Moskva õigeusu kirik vabanes 1589. aastal Konstantinoopoli alluvusest ja tekkis Moskva patriarhaat. Kiievi metropoliit jäi endiselt alluma Konstantinoopolile ka pärast 1589. aastat, mitte Moskvale (Remy 2018: 27). „Kiievi metropoliitkonna alluvusse jäid Leedu suurvürstiriigis kõik idaortodokssed kirikud ning too metropoliitkond ise allus vahetult Konstantinoopoli patriarhile, kes selle uue kirikliku struktuuri olemasolu ka aktsepteeris“ (Laats 2020b: lõik 2).

Kuna Poola-Leedu riigis oli valitsev nii poola keel kui kultuur, samuti poolapärane ladina riitusega roomakatoliku kirik, siis hakkasid edukamad ja kõrgemasse sotsiaalsesse kihti

kuuluvad ukrainlased kiiresti poolastuma. Paljud neist läksid üle roomakatoliku kirikusse (Laats 2020b: lõik 3). „Riik soodustas seda ületulekut ning kutsus ise esile silmatorkava ebavõrdsuse kahe kiriku vahel“ (Ibid).

Vastureformatsiooni käigus protestantide hulk vähenes ja katoliiklus oli tõusuteel, kuid vaatamata sellele oli aadlike seas õigeusklikke veel palju. (Remy 2018: 27).

Samal ajal langes idaortodoksse kiriku vaimulike maine. Languse põhjuseks ei olnud mitte üksnes kirikust väljaspool olijate halvustav hinnang, vaid ka idaortodoksse kirikus endas 16. sajandi alguskümnenditest alates valitsev mõõn (Ammann 1950, 197, viidatud Laats 2020b: lõik 3 kaudu). Võrdluses just konkurentidest roomakatoliku kiriku vaimulikega torkas idaortodoksse kiriku vaimulikkonna hulgas silma nende madal haridustase (Laats 2020b: lõik 3).

Ortodokssete ukrainlaste seas tekkis kaks leeri, kellest ühe soov oli jääda Konstantinoopoli patriarhi alluvusesse, teine aga tahtis ühineda katoliku kirikuga, kuid säilitada samas idaortodoksse liturgia (Laats 2020b: lõik 5).

Leedus Bresti linnas toimus 1595. aastal sinod (kirikukogu), kus koostati eeltingimusi sisaldav dokument piiskoppide Rooma paavsti alluvusse minekuks. Olulisteks tingimuseks selles dokumendis olid oma kiriku hierarhia ja piiskopi staatuse säilitamine ning osasaamine ladina riitusega roomakatoliku piiskoppide privileegidest, samuti Bütsantsi liturgia ning mitmete kirikuõiguse sätete säilitamine. 1596. aasta sinodil Brestis toimus uniooni kinnitamine, millega sõlmiti nn Bresti unioon ning pandi alus kreekakatoliku (katoliku kiriku haru, mis järgib Bütsantsi liturgilist traditsiooni) kirikule (Laats 2020b: lõik 6-8). „Selle tulemusena läks osa Poola-Leedu õigeusklikest üle katoliku kirikusse, tunnistades paavsti küll oma kirikupeana, ent järgides ka edaspidi õigeusu liturgilisi traditsioone“ (Rohtmets 2022: lõik 10). Siiski ei olnud Bresti unioon õigeusu ja roomakatoliku kiriku vaheline kompromiss, vaid ortodoksid pidasid seda katseks pöörata ortodoksid katoliku usku (Remy 2018: 30).

Brestis toimus samaaegselt ka uniooni vastaste sinod. „Mõlemad sinodid ekskommunikeerisid vastastikku teineteist“ (Laats 2020b: lõik 8).

Kirikuid, mis liitusid Bresti uniooniga (idariitusega roomakatoliku kirikud) said nimetuse „uniaatkirikud“. Pärast Bresti uniooniga liitumist oli Ukrainas kolm kirikut, kaks roomakatoliku kirikut, millest üks oli ladina ja teine Bütsantsi riitusega ning idaortodoksne kirik. Pärast seda, kui Poola kuningas Sigismund III (valitses 1587-1632) oli Bresti uniooni kinnitanud, muutus uniooniga mitteühinenud idaortodoksne kirik illegaalseks ja suur osa selle kirikutest ning varadest läksid uniaatide kätte (Laats 2020b: lõik 9). Lisaks jäi idaortodoksne

kirik ilma tervest kiriklikust organiseeritud hierarhiast. Nii ühest kui teisest ilmajäämine tekitas vaenu kreekakatoliiklaste vastu (Laats 2020b: lõik 13).

Edaspidi sai õigeusklike eesmärgiks tõrjuda kreekakatoliku kirik ja tühistada kirikuunioon, kuid samas jääda truuks Poola-Leedu riigile (Remy 2018: 31).

Ehkki aadelkonda polnud võimalik katoliiklusesse sundida, oli siiski 17. sajandi alguses õigeusk mõnda aega keelatud (Rohtmets 2022: lõik 11). „See tekitas kahe uskkonna vahel pikaks ajaks pingeid ning praeguseni pole katoliku ja õigeusu kirik leppinud, et uniaatlus on n-ö lõplik lahendus.“ (Ibid).

1620. aastal õnnestus idaortodoksse kiriku hierarhia uuesti luua ning 1632. aastal õigeusu kirikule antud luba taas tegutsema hakata veidi leevendas usulisi lahkkelisid (Laats 2020b: lõik 13). Tänapäeval on Bresti unioonil, mis puudutas nii tänapäeva Ukraina kui ka tollase Leedu suurvürstiriigi aladel asuvaid kirikuid, kaks järeltulijat, neendeks on Ukraina ja valgevene kreekakatoliku kirikud (Laats 2020b: lõik 10).

„Tänapäeval on kreekakatoliku kirik Lääne-Ukraina suurim uskkond, riigi idaosas valitseb aga õigeusk.“ (Remy 2018: 29). Rääkides katoliku kiriku puhul kahest harust (roomakatoliku kirikust ja kreekakatoliku kirikust), tuleb mõista, et idakatoliku kirikud on tekkinud nii, et vaid üks osa kirikust on ühinenud Roomaga, teine mitte. Suhted nende kahe haru vahel ei ole olnud head, mille ilmekaks näiteks on olnud ebakõlad Ukraina Kreeka-Katoliku Kiriku (UKK) ja Vene Ortodoksse Kiriku (VÕK) vahel (Laats 2020a: lõik 8-9). Riigivõim on samuti tihti segatud nende kahe kiriku omavahelistesse suhetesse. Nõukogude võim, mis sõnades distantseeris ennast kirikust (Moskva patriarhaadist), asus Teise maailmasõja lõpus VÕK-i ja Ukraina Kreeka-Katoliku Kiriku vaheliste suhete lahendamisel kindlalt Moskva patriarhaadi poolele ja Ukraina kreekakatoliku kirik keelustati (Laats 2020a: lõik 9).

1.4. Kasakasõjad ja Hetmanaat

15. sajandil paiknes Poola-Leedu ja Krimmi khaaniriigi vahel Dnepri alamjooksu stepialadel nn eikellegimaa, mille asustasid kasakad. Kasakate näol oli tegemist iseseisva sõjameeste sotsiaalse klassiga, kes olid nn riigita piirkonda põgenenud riigiametnike ja mõisnike eest. Kasakatega ühinejatelt nõuti üksnes õigeusu tunnistamist, taust ei omanud tähtsust, nõnda oli põgenike seas nii pärisorje kui kriminaalkurjategijaid. Kõige mõjuvõimsam kasakate kindlustatud laager oli Sitš, mis tekkis Zaporizžja kindluslinnakus Dnepri alamjooksul ning mille otsuste langetamise süsteem laenati Rzeczpospolita aadlidemokraatiast. Otsustusorganiks kujunes kogukonna üldkoosolek ehk raada, mille juhiks valiti alguses ataman, hiljem hetman, kelle absoluutne võim kehtis üksnes sõjakäigu ajal. Kasakad ise tunnistasid end Poola kuninga

alamateks. (Remy 2018: 31-33). Kasakate harjumus kasutada anarhismile omast piiramatut vabadust ja nende sobimatus pärisorjusel põhinevasse ühiskonda tekitas lahkkelisid Poola-Leedu riigiga. Ühelt poolt soovisid kasakad endale (sõjameestena) aadlikega võrdset staatust. Teiselt poolt valitses usuline konflikt õigeusklike kasakate ja riigivõimu vahel, kelle soosing kuulus kreekakatoliku kirikule. (Remy 2018: 33-34). „Pinged lahvatasid sõjaks kasakate ja Poola-Leedu aadliriigi vahel.“ (Remy 2018: 34). Kasakate vabanemine Poola võimu alt algas otsustava mässuga 1648. aastal hetman Bogdan Hmelnožskõi juhtimisel (Remy 2018: 35). Hmelnožskõi ja kasakate riigi juhtkond palusid abi Moskva tsaarilt Alekseilt (Aleksi I Mihhailovitš Romanov, valitses 1645-1676) ning 1654. aastal sõlmitud Perejaslavi lepinguga läks hetmaniriik Moskva tsaaririigi alluvusse, kuid säilitas autonoomia (Remy 2018: 38). Õigeusu kirik ehk Kiievi metropoliitkond tegutses Konstantinoopoli patriarhaadi alluvuses, st Venemaa kirikust lahus (Remy 2018: 39). „Hetmaniriigis lakkas kreekakatoliku kirik toimimast pärast seda kui kreekakatoliku usu tunnustajad olid pöördunud õigeusku või põgenenud Poola valitsevale alale.“ (Ibid).

Kasakate valitseva territooriumi nimena esineb kasakasõdade aja tekstides nimi Ukraina, autonoomse riigi ametlik nimi oli siiski Zaporizžja kasakavägi (ukr *Voisko Zaporizškoje*). Ajaloolased kasutavad ka nime Hetmanaat (ukr *Hetmanštšõna*) (Remy 2018: 39-40).

Oht, et Ukraina võiks minna Poola võimu alla kadus koos Venemaa lülitumisega sõtta. 1657. aastal aga algas kolmkümmend aastat väldanud korduvate sõdade ja võimuvahetuse periood, mida tuntakse Ukrainas lagunemise (ukr *ruijna*) nime all (Remy 2018: 40).

Venemaa ja Poola-Leedu sõlmisid 1667. aastal 13 aastaks vaherahu (Andrussovo rahu), millega Dnepri idapoolne ala, Vasakkalda-Ukraina läks Venemaale, läänepoolne ala, Paremkalda-Ukraina Rzeczpospolitale. Kiievi linn, mis asus küll paremal kaldal, pidi jääma Venemaale veel kaheks aastaks, kuid Venemaa ei andnudki seda enam Poola-Leedule tagasi. Dnepri alamjooksul asuv Zaporizžja, kasakate algupärane territoorium, jäi ühise ülemvõimu alla (Remy 2018: 41-42). Andrussovo vaherahuga kuulus Venemaale kolm autonoomset ala: (1) Hetmanaat, kuhu kuulusid Vasakkalda-Ukraina keskpriirkonnad; (2) Zaporizžja Sitš Dnepri alamjooksul; (3) Sloboda-Ukraina, Hetmanaadist ida pool asunud ala (hõlmas ka praeguse Harkivi oblasti). Autonoomsetest piirkondadest tähtsaim oli Hetmanaat (Remy 2018: 44).

Hetmanaadi tekkimisega paranes õigeusu vaimulike positsioon, mis tähendas eelkõige seda, et piiskopid ja kõige tähtsamate kloostrite juhid, arhimandriidid, valiti aadlike või kasakate eliidi hulgast. Ukraina ülemkiht pidas vaimulikkonda endaga võrdseks, vaimulikkond oli ka riigi kõige haritum seisus (Remy 2018: 48).

Paremkalda-Ukrainas, mis oli jäänud Poola koosseisu, soosis riik kreekakatoliku kirikut, nii oli seal 18. sajandil kreekakatoliku kiriku kogudusi rohkem kui õigeusklikke kogudusi (Remy 2018: 49).

Kasakasõdades ei saanud kannatada Krimm ja Musta mere rannik. 17. sajandil oli Krimm rikkam kui Rzeczpospolita või Hetmanaat. Krimmi elanike seas oli tatarlasi (moslemiusulised), Kreeka ja Armeenia kristlasi ja judaismi vähemusvoolu järgivaid karaiime (tunnistavad vaid Vana Testamenti ega nõustu selle tõlgendusega rabide koostatud talmudis). „Kristlus ja judaism olid khaaniriigis lubatud, kuid usuvähemused maksid kõrgemaid makse kui moslemid.“ (Remy 2018: 51).

Venemaa sekkus autonoomse Hetmanaadi sisepoliitikasse ning piiras selle autonoomiat. 1686. aastal viidi õigeusu kirik (Kiievi metropoliitkond) Moskva patriarhi alluvusse ning Vene õigeusu Kirik sai õiguse edaspidi nimetada ametisse Kiievi metropoliit (Remy 2018: 43).

Vene õigeusu kirik oli saanud Konstantinoopolilt patriarhaadi seisuse (1589) selleaegsetes Moskva riigi piirides. Paraku langesid selle alla (Vene suurvürstiriigi ja hiljem keisririigi territooriumi laienedes) mitmed uued alad, mida Konstantinoopoli oikumeeniline patriarhaat (omades õigust I aastatuhane kiriku piiridest välja jäävate alade üle otsustada) Moskva kiriku alla kuuluvana aktsepteeris (Palli 2022: lõik 5-7). Kui Konstantinoopoli patriarhaat, suurvürstide taotlusel, laiendas Moskva vaimuliku võimu Kiievi metropoliitkonna aladele, mis olid selleks ajaks Vene riigiga liidetud, jäi Kiievi esikarjasele kohustus meenutada jumalateenistustel Konstantinoopoli patriarhi esmalt ning Moskva oma järjekorras teisena. Taoline kohustus on tähtis õigeusu kirikukorras ja näitab, et tegu polnud allumisega ainult Moskva patriarhaadile. Samuti jäi nõue, et Kiievi metropoliidi peab valima kohalik kirik, lisaks oli tema ametisse nimetamiseks vajalik Zaporizžja omavalitsuse Sitši hetmani nõusolek. Vene keisririik vallutas edaspidi veel muid alasid, nende seas Krimmi, kuid Konstantinoopol ei ole nende alade õigeusklike liitmist Vene kirikuga aktsepteerinud (Palli 2022: lõik 5-7).

Seega. „17. sajandi keskpaigas läks Ukraina kesk- ja idaosa Moskva valitseja kontrolli alla ja kui 18. sajandini oli osa Ukrainast olnud autonoomne, siis keisrinna Katariina II ajaks kogu Ukraina alal autonoomia kadus.“ (Rohtmets 2022: lõik 12).

Poola-Leedu jaotati 18. sajandi lõpus (kolmel erineval korral) naaberriikide vahel. Kui Kiievi metropoliitkond oli 1686. aastal läinud Venemaa õigeusu kiriku alluvusse, sattusid ka Rzeczpospolita õigeusklikud Vene kiriku alla. Venemaa hakkas sekkuma Rzeczpospolita siseasjadesse kasutades ära õigeusklike tõrjutud positsiooni Poolas. Austria ja Preisi tegid ettepaneku Poola-Leedu jagamiseks, nähes ohtu Rzeczpospolita muutumises Venemaast sõltuvaks. Esimene jagamine, mille käigus liideti osa praegusest Lääne-Ukrainast Austriaga,

toimus aastal 1772. Austria nimetas liidetud piirkonna Galiitsia ja Lodomeeria kuningriigiks (lühemalt Galiitsia) (Remy 2018: 69-70). Ametlikult valitses riigis roomakatoliku usk (soositud ka kreekakatoliiklus), aga ka õigeusklikud ja protestandid võisid oma usku praktiseerida (Remy 2018: 71). „Ülejäänud idakatoliiklaste territooriumid läksid Vene keisririigi koosseisu, mille tagajärjeks oli kiriku hävitamine.“ (Laats 2020b: lõik 19). Kui Poola esimese jagamise ajal ei nõudnud Venemaa endale alasid Paremkalda-Ukrainast, vaid üksnes praegusest Valgevenest, siis teisel (1793) ja kolmandal (1795) jagamisel läks Dnepri paremkallas Venemaa koosseisu (Remy 2018: 72).

Ukraina territoorium oli 19. sajandi alguseks osaliselt Venemaa, osaliselt Austria koosseisus. „Need piirkonnad olid väga erinevad ning nende piirkondade eripalgelisus on ka tänapäeval Ida- ja Lääne-Ukraina vahelise erinevusena tajutav.“ (Remy 2018: 76).

Poola kuningriigi, mis oli nüüd personaalunioonis Venemaaga, territooriumile jäi uniaatkiriku Chelmi piiskopkond, millel õnnestus kauem ellu jääda kui teistel Vene võimu alla jäänud kreekakatoliku kirikutel. Seda tänu oma paiknemisele Poola kuningriigi aladel (Laats 2020b: lõik 19).

Keisrinna Katariina II (valitsemisaeg 1762-1796) otsustas pärast Poola alade liitmist Vene impeeriumi koosseisu kaotada kõik uniaatide piiskopkonnad, välja arvatud Polotski piiskopkond. Kaotati ka uniaatkiriku Kiievi metropoliitkond. Idakatoliiklased lülitati Vene õigeusu kiriku koosseisu. 1806. aastal siiski taastati (Katariina II järeltulijate poolt) nii metropoliitkond kui ka piiskopkonnad. Keiser nimetas ametisse ka metropoliidi, mis oli oli Vene riigi komme, kuid kanoonilise õigusega ei olnud taoline kirikujuhi ametisse nimetamine kooskõlas. Vastukaaluks keisri tegevusele, ja kanoonilist õigust järgides, rajati Austrias juba järgmisel aastal Galiitsia (Lvivi) metropoliitkond, mille koosseisus olid kõik Bresti uniooniga tekkinud ja Austria keisririigis paiknevad idakatoliiklaste piiskopkonnad (Laats 2020b: lõik 20).

Olukord Venemaal muutus aga Keiser Nikolai I ajal (valitses 1825-1855), mil valitsuse eesmärgiks sai kreekakatoliku kiriku likvideerimine. 1839. aastal läks kirik Vene Ortodokssesse Kirikusse (VÕK) üle, kuid pärast aastat 1905, mil Venemaal hakkas kehtima piiratud usuvabadus, ühinesid sajad tuhanded endised idakatoliiklased ladina riitusega roomakatoliku kirikuga, sest piiratud usuvabadus ei võimaldanud ikkagi kreekakatoliku kiriku olemasolu (Laats 2020b: lõik 21).

Bresti unioon jätkas eksistentsi Galiitsias, Austria keisririigis, mis tähendas ukraina uniaatluse veelgi kindlamat sattumist lääne mõjusfääri (Laats 2020b: lõik 24).

Pärast Teist maailmasõda sattus Galiitsia Nõukogude Liidu okupatsiooni alla, millega kaasnesid kurvad tagajärjed sealsetele kreekakatoliiklastele. Kreekakatoliku kirik liideti VÕK-ga, sellega oli Bresti unioon lõppenud ka Galiitsias. Kirik jätkas tegevust põranda all katakombkirikuna, milles tegutsesid kogudused, preestrid, piiskopid ja põrandaalused seminarid, ordineeriti ka uusi vaimulikke. Ukraina Kreeka-Katoliku Kirik oli tollel ajal ilmselt suurim katakombkirik maailmas (Laats 2020b: lõik 26-27).

Perestroika (aastal 1987 välja kuulutatud majandusreformide programm Nõukogude Liidus, laiemas tähenduses 1985. aastal Mihhail Gorbatšovi võimuletulekuga alanud perioodi Nõukogude Liidu ajaloos) ajal naases välismaalt seal resideerinud kirikupea ning kreekakatoliku kirik muutus legaalseks. Enamus seni VÕK-i koosseisus olnud kogudustest ühinesid taas kreekakatoliku kirikuga, saadi tagasi kirikuhooneid ja varasid. Varade tagastamine, kirikupea naasmine Kiievisse ja temale antud tiitel (Kiievi ja Galiitsia (Halichi) suurpeapiiskop (*archiepiscopus maior*)) pingestas suhteid VÕK-ga (Laats 2020b: lõik 28). Kreekakatoliku kirikul oli aastal 2008 Ukrainas 3,6 miljonit liiget (Laats 2020b: lõik 28).

„Ukrainlastel on üsna suur diasporaa mööda maailma laiali. Aastal 2017 oli ametliku statistika kohaselt Ukraina Kreekakatoliku Kirikul liikmeid ligi 4,5 miljonit ning kogudusi maailmas üle nelja tuhande.“ (Laats 2020b: lõik 29).

1.5. 20. sajand

Aastatel 1914-1921 oli Ukrainas pidev sõjaseisukord: 1914-1918 käis Esimene maailmasõda; Venemaa ja Austria revolutsioonidele järgnes (ja ajaliselt osaliselt kattus) kodusõda ja vabadussõda. Vaid 1918. aasta kevadest kuni varasügiseni valitses äsja iseseisvunud Ukrainas rahu (Remy 2018: 145).

Austria-Ungari sõdis Esimeses maailmasõjas Saksamaa liitlasena Venemaa, Prantsusmaa ja Suurbritannia vastu. 1914. aastal liitus Keskriikidega Osmanite riik, alustades sõda Venemaaga (Remy 2018: 145). Kogu esimese maailmasõja perioodil jagas idarinne Ukraina kaheks. Sõja alguses oli initsiatiiv Venemaa käes, kes 1914. aasta septembris vallutas Lvivi ning aasta lõpuks kogu Galiitsia ja Bukoviina ning osa Taga-Karpaatiast. „Vene sõjapropagandas kuulutati, et vallutused viivad lõpuni Venemaa taasühendamise, mis oli saanud alguse juba 14. sajandil ja rajanes mõtteviisil, et Kiievi-Russ oli olnud Vene riik.“ (Remy 2018: 145-146).

1915. aasta kevadel alustasid Keskriigid vasturünnakut, mis osutus edukaks. Venemaa kätte oli septembriks jäänud vaid väike osa Galiitsia kagunurgast, samal ajal kui Keskriigid olid vallutanud ulatusliku ala Venemaale kuulunud Ukraina lääneosast. 1916. aasta mais sai

Venemaa tagasi osa oma endisest territooriumist, Bukoviina ja Galiitsia lääneosa, misjärel jäi rinne seisma kuni Vene Veebruarirevolutsiooni alguseni 1917. aastal (Remy 2018: 146).

„Rahvosluse levik 19. sajandi Euroopas ei läinud mööda ka ukrainlastest. Loodi mitmesuguseid kultuuriseltse, kirjandusringe, ukraina keele ühinguid jne.“ (Kopõtin 2022: lõik 8). Vene impeeriumi võimud surusid rahvusliku ärkamise Ukraina kubermangudes siiski maha: tsaar Aleksander II (valitses 1855-1881) allkirjastas 1876. aastal nn Emsi ukaasi, millega ukraina keele kasutamine kirjasõnas keelati (Kopõtin 2022: lõik 9). Samal ajal hoogustus ukraina rahvuslik ärkamine Austria-Ungari kroonimaal Galiitsia ja Lodomeeria kuningriigis (Galiitsias). Ukraina keelt, ajalugu ja kultuuri hakati arendama Lembergi (Lvivi) ülikoolis. Ukraina rahvosluse areng sai Austria-Ungaris erilise hoo, sest seal lubati vähemusrahvastel arendada emakeelset haridust. Galiitsias levis aga ka tugev russofiilide (venepärase eelistajate) liikumine, kelle esindajate hinnangul Austria võimud rõhusid ukrainlasi, mistõttu toetasid nad Vene impeeriumi panslavistlikust (kõiki slaavi rahvaid poliitiliselt ja kultuuriliselt ühendada püüdnud liikumine) ideoloogiast kantud ekspansiooni Austria-Ungari vastu. Samuti oli ukrainlastel vastuolusid poola elanikkonnaga Galiitsias, kes olid enamasti aadlikud ja linnaelanikud ning kellele panustas keisrivõim, samal ajal kui ukrainlased kuulusid valdavalt maarahva hulka (Kopõtin 2022: lõik 10). Seega. „Ukraina eri alad – lääś, ida, põhi ja lõuna – on ajalooliselt kujunenud erisuguste regionaalsete jõudude, ennekõike Austria-Ungari, Poola ja Venemaa ning vähemal määral Türgi mõjuväljas.“ (Ibid).

1917. aastal alanud Vene Veebruarirevolutsiooni ajal hakkasid Venemaa väikerahvad järjest häälekamalt võitlema oma õiguste eest. Ukrainlased olid ühed esimesed, kes hakkasid organiseeruma rahvuslikul põhimõttel. Venemaal valitses kaksikvõim – seda esindas Soldatite ja Tööliste Nõukogu ning Ajutine Valitsus (Kopõtin 2022: lõik 12).

Ukrainas asutati Keskraada (1917. aasta märtsis), mis oli ukraina organisatsioonide ühisorgan (Remy 2018: 150).

Keskraada, kus olid esindatud peaaegu kõik ukraina erakonnad ja sotsiaalsed rühmad, etendas sisuliselt kogu Ukraina rahvaparlamendi rolli, mida ei saanud eirata ka keskivõimud. Keskraada jäi siiski hiljaks autonoomia ja iseseisvusdeklaratsiooniga. Ukraina Rahvavabariik kuulutati välja 1917. aasta novembris (Keskraada III universaal ehk läkitus), kuid selle iseseisvus alles 22. jaanuaril 1918 (Keskraada IV universaal), mil puhkes sõda Nõukogude Venemaa ja Keskraada vahel (Kopõtin 2022: lõik 13).

Kui Vene bolševike Punakaart 1918. aasta jaanuaris pealetungi Kiievile alustas, oli linna kaitsmas üksnes rühm rahvuslikult meelestatud üliõpilasi, kes kõik hukkusid Krutõ lahingus

29. jaanuaril 1918. Krutõ kaitsjatest said Ukraina kangelased. Kahjuks ei olnud Keskraadal võimalik rakendada võitluses sõjaliselt ettevalmistatud professionaale (Kopõtin 2022: lõik 15).

1.5.1. Ukraina kui Vene kodusõja lahinguväli

Saksa ja Austria-Ungari väed vallutasid Ukraina 1918. aasta veebruaris nähes sealsetes alades ennekõike toorainebaasi. Keskraada täitevvõim aga ei suutnud Keskriikidele toorainetarneid tagada ning okupatsioonivõimud korraldasid riigipöörde, mille tulemusel sai võimule hetman Pavlo Skoropadski, kes toetas ukraina rahvuskultuuri ja arendas Ukraina diplomaatilisi suhteid neutraalsete riikidega. Siiski nägi Skoropadski Ukraina tulevikku vaid tulevase Venemaa föderatsiooni autonoomse piirkonnana. (Kopõtin 2022: lõik 16). Skoropadski, kes oli tuginenud Saksa vägedele, ei suutnud enam pärast Saksamaa lüüasaamist (Esimeses maailmasõjas) võimu säilitada ja tema armee lagunes. Järgnevalt muutus Ukraina lahinguväljaks kolme võiteva osapoole vahel, kelleks olid Ukraina Rahvavabariigi juhtorgan (Direktooriumi), Punaarmee ja Donimaalt Ukrainasse tunginud Vene valgete vabatahtlik armee. Neist kolmest esindas Ukraina rahvusriigi huve Direktoorium (Kopõtin 2022: lõik 17).

Direktooriumi väed vallutasid 14. detsembril 1918 Kiievi (Remy 2018: 278). Siiski ei suutnud Ukraina Rahvavabariigi kaitsjad Kiievit enda käes hoida ning Punaarmee vallutas linna. Kiiev käis 1919. aastal Vene punaste ja valgete vahel käest kätte. Võimule tuli vasakpoolne poliitik Sõmon Petljura, kes kehtestas ennast diktaatorina (Kopõtin 2022: lõik 18).

1.5.2. Ühtne Ukraina rahvusriik 1919 aastal

22. jaanuaril 1919 ühines Ukraina Rahvavabariigiga Lääne-Ukraina Rahvavabariik (paiknes Austria-Ungarile kuulunud aladel ning oli välja kuulutatud 1918. aasta lõpul), mis tähendas ühtse Ukraina rahvusriigi teket (Kopõtin 2022: lõik 19).

Ühinenud rahvavabariikide vahel valitses siiski vastuolu. Lääne-Ukraina Rahvavabariik nägi vaenlastes poolakaid, sest selle relvajõud olid loodud Austria-Ungaris teeninud ohvitseride eestvedamisel, venelaed leidsid käsitlemist pigem liitlastena. Ukraina Rahvavabariigi jaoks olid liitlasteks aga poolakad ning vaenlasteks Vene punased ja valged (Kopõtin 2022: lõik 20).

Lisaks langes Ukraina territoorium 1919. aastal anarhia alla. Kolmele sõdivale osapoolele (Vene valged, punased ja Ukraina rahvavabariigid) lisandusid prantslased, kes tegid dessandi Odessasse ning rumeenlased, kes vallutasid Bessaraabia. Tegelikult võimu maal haarasid aga nn rohelised ehk kohalikud atamanid asutades talupoegadest relvastatud formeeringuid kaitsmaks oma maad ja põllumajandussaadusi. Nende võitlus osutus aga jätkusuutlikuks vaid lühikest aega, sest võitluseks keskendumine eelkõige oma kodukohas ei osutunud pikas perspektiivis strateegiliselt edukaks (Kopõtin 2022: lõik 23).

1920. aastal muutusid Ukraina ja Valgevene territooriumid Nõukogude-Poola sõja (1919–1921) lahinguväljaks (Kopõtin 2022: lõik 24). 1921. aasta märtsis sõlmiti Riias rahuleping, mille kohaselt jagati Ukraina territoorium kaheks. Ida-Ukraina koos Kiieviga läks Nõukogude Venemaale ja Lääne-Ukraina (peale Galiitsia ka Volõõnia kubermangu lääneosa) anti Poolale (Kopõtin 2022: lõik 25).

Vaatamata sellele, et ukrainlased ei suutnud oma riiki kaitsta, osutus Ukraina revolutsioon riigi ajaloo jaoks erakordselt tähtsaks, sest selle tulemusel sündis iseseisev Ukraina riik. (Kopõtin 2022: lõik 26).

1.5.3. Ukrainastamine Nõukogude Liidu koosseisus

1922. aasta detsembris moodustati Nõukogude Liit, mille neli põhiliiget (formaalselt võrdsed riigid) olid Venemaa, Ukraina, Valgevene ja Taga-Kaukaasia SFNV. Enne seda oli Nõukogude Ukraina põhimõtteliselt iseseisev riik, kuid Ukraina suveräänsust piiras Nõukogude Venemaaga sõlmitud kahepoolne liiduleping, mille kohaselt kuulusid strateegiliselt olulised valdkonnad (riigikaitse, rahvamajandus väliskaubandus, rahandus ja liiklus) Moskva otsustusõiguse alla (Remy 2018: 176).

NSV Liidus valitses tsentraalne juhtimine. Mõningane autonoomia oli kultuuri-, haridus- ja keelepoliitikas. Ukraina keele kasutamist Nõukogude Liidus ei piiratud. 1920. aastatel oli kommunistide eesmärk muuta kogu Nõukogude riigis partei ja riigiaparaat mitmerahvuseliseks. Ametisse nimetamisel eelistati muust (kui vene) rahvusest inimesi ja kohalik rahvuskeel sai ametliku staatuse. Selle rahvuspoliitika alusel, mis kandis nimetust *korenizatsija* (põlismaistamine, kohalikustamine), hakati 1923. aastal Ukrainas ellu viima ukrainastamise poliitikat (Remy 2018: 177-178). Taoline poliitika rakendus eesmärgiga võita vähemusrhuvuste poolehoid nõukogude võimule. Poliitika raames edendati ukrainakeelset haridust, mille mõjul levis ukraina keel (mida kasutati varem enamasti vaid maapiirkondades) ka linnadesse. Ukraina keelt hakati üha enam kasutama ka Ida-Ukrainas. Harkivis, mis oli toona Ukraina NSV pealinn, hakati ukraina keelt rääkima esmakordselt. Ukraina kommunistlikus parteis juurutati ukrainakeelset asjaajamist, see andis ukraina keele arengule olulise tõuke (Kopõtin 2022: lõik 27). „Kiievi sõjaväeringkonnas loodi Punaarmee Ukraina rahvusväeosad ja ukrainakeelne sõjakool.“ (Ibid).

Samuti oli üks oluline osa ukrainastamise poliitikast kirikute vahelise lõhe suurendamine, mistõttu soositi Ukraina autokefaalset ehk halduslikult iseseisvat õigeusu kirikut. Varem kuulusid kõik kirikuhooned Vene õigeusu kirikule, kuid nüüd pidi see võistleva hoonete kasutamise õiguse pärast autokefaalse kiriku ja teiste Vene õigeusu kirikust lahku löönud

uskkondadega. Kirikuhooned olid riigi omandis, nende kasutusloa andsid kohalik kogudus ja riigiametnikud. Kommunistid pidasid Vene õigeusu kirikut kui suurima liikmeskonnaga usuorganisatsiooni kõige ohtlikumaks vastaseks ning tegid vaidlustes eelistusi ja mõõndusi autokefaalsele õigeusu kirikule ja teistele Vene õigeusu kirikust eraldunud usuvooludele (Remy 2018: 179).

1.5.4. Ukraina Õigeusu kiriku iseseisvumispüüdlused 1905-1922

Tsaari-Venemaa valitsemise ajal oli Ukraina usukogukondade õiguslik raamistik sama, mis Venemaal. Õigeusk oli valitsev religioon ja piirkonna õigeusu kirik oli osa Vene Õigeusu Kirikust (VÕK). Metropoliit allus Moskva patriarhi (või Peterburis asuva Pühima Sinodi, pärast patriarhaadi loobumist 18. sajandi alguses) jurisdiktsioonile. Kuni tsaari poolt 1905. aastal välja antud usuvabadusmanifestini ei lubatud ühelgi etnilisel venelasel (või ukrainlasel) lahkuda õigeusu kirikust. Ainult etnilised sakslased, poolakad, leedulased ja teised võisid kuuluda mõnda teise kristlikkusse kirikusse, olgu see siis katoliiklik või protestantlik (Krawchuk, Bremer 2016: 4-5).

Oktoobrirevolutsiooni järel religioon eraldati riigist, mis tähendas, et mitte ainult ei olnud enam riigikirikut, vaid et kõik kirikud allutati karmile tagakiusamisele. (Krawchuk, Bremer 2016: 5). 20. jaanuaril 1918. aastal anti välja dekreet riigi ja kiriku lahutamise kohta, mis sai kiriku hävitamise esimeseks sammuks. Dekreet keelas usuühenduste omandiõiguse ning võttis neilt ära juriidilise isiku õigused. Keelati usuõpetus ja usulise kirjanduse avaldamine. 1920. aastal võõrandati kiriku vara: maaomand, hooned, koolid, haiglad, vanurite ja lastekodud (Hiob 2021: 88).

„Õigeusu kiriku *Orthopedia* esitab hävitustööde kohta järgmised arvud: 1014. aastal oli Venemaal umbes 50 000 kirikut, aastaks 1935 suleti või lammutati umbes 25 000 kirikut ja pärast 1938.-1939. aasta tagakiusamist jäi alles 1277 kirikut (juba aastaks 1921 hävitati ka umbes 1500 kloostrit). 1923. aastaks oli mõrvatud vaimulike arv umbes 18 000, järgnesid eriti intensiivsed repressioon aastad 1929-1933, kui vahistati või tapeti umbes 40 000 kirikutöötajat, ning 1937-1940, kui vahistati umbes 175 000 õigeusu vaimulikku (nendest mõrvati umbes 100 000).“ (Hiob 2021: 89).

Kogu kirik kohanes endise impeeriumi uue olukorraga. Monarhia kokkuvarisemine ja selle asendamine Aleksander Kerenski juhitud ajutise valitsusega esitas õigeusu kirikule ühelt poolt väljakutse ja teiselt poolt andis talle ootamatu vabaduse. Ajaks, mil piiskopid alustasid nõukogu kokkukutsumise protsessi, et käsitleda mitmeid Venemaal kiriku elu mõjutavaid küsimusi, oli Õigeusu kirik Venemaal sillutanud teed reformide ja uuenduste suunas juba alates kahekümnenda sajandi algusest (Denysenko 2018: 17). Paljud küsimused puudutasid ka

ukraina keele eripära kehtestamist Kiievi metropoliitkonnas, nende küsimuste hulka kuulusid ukraina keele kasutuselevõtu küsimus liturgias, ilmikute kaasamine kiriku ellu kõigil tasanditel, naiste suurem osalemine kiriku elus ja arutelud võimaluste üle vähendada lahutatud või tagandatud vaimulike vastu suunatud distsiplinaarmedeid. Kuid kõige olulisem küsimus, mida Vene piiskopid arutluse alla võtsid, oli Moskva patriarhaadi taastamise küsimus. Patriarhaadi taastamine taastaks ka reaalse juhi, kes vastutaks Kiriku elu uuendamise meetmete rakendamise eest, ning vabastaks Kiriku lagunemisest, mille põhjustas Peeter I (Peeter I Suur, Vene tsaar, valitses 1682-1721) vaimulikust määrusest tulenev fikseeritud seotus riigiga. (Denysenko 2018: 17). Aastast 1700 ei lubanud Peeter I Suur enam uut patriarhi valida, kirik alandati riigi instrumendiks. Vene õigeusu kirikule loodi 1721. aastal uus kord, mille kohaselt Patriarhi asemele astus vaimulik kolleegium, Püha Valitsev Sinod, mille liikmed nimetas tsaar piiskoppide ja teiste kõrgemate vaimulike seast. Sinodi eesotsas seisis tsaari esindav ülemprokurör. See organ valitses kiriku üle kuni patriarhaadi taastamiseni 1917. aastal (Hiob 2021: 80).

Ukraina riiklik ja kultuuriline iseseisvumispüüdlus, mis leidis aset 20. sajandi alguses, väljendus ka usuelus, mis avaldus Ukraina õigeusu vaimulike ja ilmikute rahulolematusest Vene õigeusu kiriku venepärase imperiaalse identiteedi suhtes. 1917. aasta revolutsiooni järel kasvas rahulolematusest välja nõudmine kehtestada Ukraina alal iseseisev õigeusu kirik (Rohtmets 2022: lõik 13).

1921. aastal asutati Üle-Ukrainalisel sinodil iseseisev (tunnustamata) õigeusu kirik, milleks oli eeltöö alanud juba 1917. aastal. Selles eeltöös tugineti faktidele, et 1299. aastal oli Kiievi metropoliit viinud oma residentsi Vladimirisse, sealt edasi 1325. aastal Moskvasse, kus tema järglased saavutasid 1448. aastal faktilise ja 1589. aastal kanoonilise autokefaalia Moskva patriarhidenä. Sellel ajal oli Kiiev Poola-Leedu koosseisus ja sealne metropoliit allus jätkuvalt Konstantinoopolile kuni Kiievi Venemaaga ühendamiseni aastal 1686. Iseseisva Ukraina iseseisev kirik pidas ennast just 1686. aastale eelnenud kiriku õigusjärglaseks. 1921. aastal valiti metropoliidiks preester Vassil Lõpkivskõi, kes oli Vene õigeusu kirikult saanud teenistuskeelu liturgias ukraina keele kasutamise eest. Et Vassilit kanooniliselt ei pühitsetud, sest loodud kirikus polnud ühtki piiskoppi, siis teised õigeusu kirikud teda ei tunnustanud (Kalmet 2022: lõik 8-9). Kanooniliselt jäid pühitsemata ka ülejäänud Ukraina kiriku piiskopid, mis aga siiski ei takistanud sel kirikul teenimast tuhandeid kogudusi ja miljoneid usklikke, seda nii mõnda aega iseseisvas Ukrainas kui hiljem Nõukogude Liidu koosseisus. Ukraina kirik taastati Saksa okupatsiooni ajal, mil kerkis esile kanooniliselt pühitsetud piiskop Mstõslav Skrõpnõk, kel

õnnestus pärast sõja lõppu pagulasena ümber asuda Ameerikasse ja tegutseda sealses Ukraina diasporaas (Kalmet 2022: lõik 8-9). Seega esimestel aastatel pärast oktoobrirevolutsiooni aktsepteerisid ja isegi toetasid uued valitsejad iseseisva Ukraina õigeusu kiriku loomist, sest nad väitsid, et nad võitlevad mitte ainult töölisklassi, vaid ka allutatud rahvaste vabastamise eest. Rahvuslikku Ukraina õigeusu kirikut, mis konkureeriks Vene õigeusu kirikuga, peeti seega liitlaseks võitluses VÕK-u ülemvõimu vastu. Kuid juba lühikese aja pärast lakkas see riiklik toetus ja Ukraina kirik muutus tagakiusamise objektiks, nagu iga usuvorm Nõukogude Liidus (Krawchuk, Bremer 2016: 5).

1.5.5. Autokefaalse kiriku loomine 1921 aastal

Rooma-Bütsantsi riigis kujunes I aastatuhandel välja kirikuõiguslik põhimõte, mille kohaselt kiriku haldusjaotus järgib riiklikku haldusjaotust. Oli ka erandeid, kuid seda kirikuõiguslikku põhimõtet püüti võimalikult täpselt järgida. II aastatuhandel, mil olud olid juba muutunud, hakkasid iseseisvad riigid taotlema iseseisvaid kirikuid. 19. sajandist alates hakati uutes rahvusriikides nõudma isevalitsevaid (autokefaalseid) kirikuid. Praegune nn uute patriarhaatide ja teiste autokefaalsete kohalike kirikute süsteem kujunes välja just nende nõudmiste taustal (Palli 2022: lõik 4).

Kirikliku autokefaalia taotlused ja sellele vastav liikumine Ukrainas langes kokku võitlusega Ukraina vabariigi loomise eest kahekümnenda sajandi alguses (Denysenko 2018: 5).

19. ja 20. sajandil tunnustas Konstantinoopoli patriarhaat Serbia, Kreeka, Bulgaaria, Albaania ja Poola kirikute autokefaaliat. See tegevus, millega kehtestati õigeusu kirikliku struktuurisüsteemi kanoonilised territooriumid, vastas poliitilistest ümberkorraldustest tingitud muutustele (Denysenko 2018: 5).

Ukrainas nägi autokefaalne liikumine ette Kiievi kiriku, mis oli 1686. aastal Moskva patriarhaadi osaks saanud, taastamist. Ukraina õigeusukiriku autokefaalia põhjendus tulenes ka kaasaegsest lähenemisviisist, mis tunnustas kohalikku kirikut rahvusriigis, kuna vanadele keiserlikele piiridele vastanud territoriaalsed struktuurid vajasisid muutmist kaasajale vastavaks. (Denysenko 2018: 5). Naaberriikide kirikute autokefaalsuse tunnustamisega loodud pretsedendid kehtiksid seega ka Kiievi õigeusu kiriku suhtes ja oleks loomulik, et see kirik oleks iseseisvas Ukraina vabariigis autokefaalne. Autokefaalia ettepanekud sisaldasid ka ukrainastamise taotlusi, eriti ukraina keele kasutusele võtmist liturgias (Denysenko 2018: 5).

1917. aastal loodi Üle-Ukrainaline Õigeusu Kiriku Nõukogu (AUOCC – *All-Ukrainian Orthodox Church Council*) Kiievi praostkonna poolt, et valmistada ette 1918. aastaks kavandatud Üle-Ukrainaline Kirikukogu. Nõukogu koosnes edumeelsetest kirikuliikmetest, kes pooldasid Ukraina kiriku autokefaaliat. (Denysenko 2018: xii). AUOCC saadeti 1918. aastal

lühiajaliselt laiali pärast seda, kui Kiievi Kirikukogu valis Antonius Hrapovitski (Antony Khrapovitsky) Kiievi metropoliidiks ja Ukraina kirik hakkas valmistuma Üle-Ukrainalise Kirikukogu teiseks istungjärguks. AUOCC kogunes uuesti 1919. aastal ja jätkas Ukraina kiriku ukrainastamise programmi, tehes koostööd kohalike nõukogude võimudega, et saada luba pühakodade kasutamiseks ukrainakeelsete liturgiliste jumalateenistuste läbiviimiseks. AUOCC sattus konflikti Moskva patriarhaadi piiskoppidega Ukrainas ja sai peamiseks organisatsiooniks, kes püüdis luua Venemaa kontrolli alt vabanenud ja täiesti iseseisvat Ukraina kirikut (Denysenko 2018: xii).

AUOCC jõupingutuste tulemusena asutati 1921. aastal Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik (UAÕK). AUOCC oli 1921. aastast UAÕK peamine haldusorgan kuni selle likvideerimiseni nõukogude riigi poolt 1930. aastal (Denysenko 2018: xiii).

Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik (UAÕK) asutati oktoobris 1921, kui kogunes nõukogu, mis koosnes ilmikutest ja vaimulikest, kellest enamiku tegevus vaimulikuna oli peatatud või kes oli vaimuliku ametist kõrvaldatud, ja lõi oma uue piiskopkonna uuendusliku ordinatsiooniriituse abil. Nimelt ükski piiskop sellel riitusel ei osalenud (Denysenko 2018: 45). Traditsioonilist ordinatsiooniriitust muudeti selleks, et luua uus põhimõte Ukraina uue kiriku valitsemiseks, nimelt *sobornopravnistlik* valitsemispõhimõte ehk valitsemine rahvaesindusega nõukogu kaudu, mis oli demokraatlik juhtimisvorm ja milles osalesid kõik kirikuliikmed, nii rahvaesindajad, preestrid kui piiskopid. Need põhimõtted lähtusid pühitsemisriitusest: et kiriku peapiiskop (metropoliit) ei omaks kunagi ainuisikulist võimu kiriku üle (Denysenko 2018: 45). Kiriku kõrgeimaks organiks oli nõukogu, mis tuli kokku kutsuda iga viie aasta tagant. Vahepealsel perioodil pidi valitsemisstruktuuriks olema Üle-Ukrainaline Kirikukogu, mis koosnes metropoliidist, piiskoppidest ning Kiievi ja teiste piirkondade koguduste esindajatest. Uuest struktuurist puudus peaaegu absoluutse võimuga piiskoppide sinod (Denysenko 2018: 45).

1921. aasta UAÕK propageeris jõuliselt Moskva patriarhaadist vabanemist, kirikuelu kõigi aspektide ukrainastamist, demokraatlikke ja egalitaarseid valitsemise põhimõtteid kirikus ning uuenduslike kaanonite kehtestamist, mis lubasid piiskoppidel olla abielus. 1921. aastal asutatud UAÕK kasvas liikmete ja koguduste arvult kiiresti, kuni Nõukogude riik hakkas seda 1926-1927 taga kiusama (Denysenko 2018: xiii).

Asjaolu, et uue ordinatsiooniriituse kohaselt otsustati pühitseda piiskop ilma ühegi osaleva piiskopita, seadis ülejäänud õigeusu maailmas küsimuse alla uute piiskoppide ja UAÕK legitiimsuse, mis on diskrediteerivaks probleemiks tänase päevani (Denysenko 2018: 40). Ükski õigeusu kirik maailmas ei tunnustanud 1921. aastal asutatud UAÕK legitiimsust. 1930.

aastal kogunes erakorraline nõukogu, et kuulutada välja 1921. aasta UAÕK enese likvideerimine; seda nõukogu korraldasid nõukogude võimud (Denysenko 2018: xiii).

1.5.6. Teise maailmasõja eel ja järel

Poolas elas 1931. aastal 4 400 000 ukrainlast, mis moodustas 14% riigi rahvaarvust. Seega oli Poola suurim etniline vähemus just ukraina kogukond. Sellest valdav osa elas ukrainakeelsetel aladel riigi kaguosas, Ida-Galiitsias ja endisel Venemaa territooriumil, mis olid 1921. aastal Poolaga liidetud (Remy 2018: 192). Poola riik suhtus oma religioonipoliitikas kreekakatoliku kirikusse positiivselt, õigeusku aga negatiivselt. Probleemiks oli õigeusklike kuulumine Vene Õigeusu Kirikusse, mida püüti lahendada 1924. aastal Poola Autokefaalse Õigeusu kiriku rajamisega, kuid riigivõimu negatiivne suhtumine õigeusklikesse jätkus (Remy 2018: 193).

Aastatel 1929-1930 käivitati kampaania, mille eesmärk oli võtta õigeusklikelt ära kõik varem kreekakatoliiklastele kuulunud kirikuhooned, mis vahepeal (Vene valitsuse ajal, mil kreekakatoliku kiriku tegevus oli keelatud) olid antud õigeusklikele (Remy 2018: 193). Kampaania käigus suleti üle 300 õigeusu kiriku kas suleti või muudeti roomakatoliku ja mitte kreekakatoliku kirikuks. Riigivõim eelistas siin ootuspäraselt poolakaid ja roomakatoliiklus oli poolakatele, kuid kreekakatoliiklus ukrainlastele omane usk. 1938. aastal algatatud kampaania käigus sunniti ukraina talupoegi massiliselt roomakatoliku usku pöörduma (Remy 2018: 194). Teise maailmasõja lõppedes sai kogu Ukraina NSV Liidu vabariigiks ja Poola kommunistlikuks riigiks. Riigipiiride ümberkujundamisega kaasnesid muutused kirikuküsimustes: 1944. aastaks kuulusid kõik Ukraina õigeusklikud Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni alla ning 1948. aastaks oli Poola kirik loobunud Konstantinoopoli poolt 1924. aastal antud autokefaaliast ja sai selle uuesti Moskva patriarhaadilt (Denysenko 2018: 91-92). 1946. aastaks oli Moskva patriarhaadil täielik kiriklik jurisdiktsioon isegi Ukraina kreekakatoliiklaste üle ning selline ümberkorraldus valitses Ida-Euroopas kuni 1989. aastani, mis oli tunnistajaks nii kreekakatoliku kui ka autokefaalse õigeusu kiriku taassünnile ja taastamisele Ukrainas (Denysenko 2018: lk 92).

Teise maailmasõja ajal, kui Saksamaa okupeeris osa Ukrainast, toetasid Saksa ametivõimud õigeusku ja Ukraina õigeusu kiriku loomist. Selleks, et võita Ukraina õigeusu kiriku loomiseks elanikkonna usaldus, kasutasid Saksa ametivõimud 1941. aastal eksiilis olevaid vene piiskoppe, et kehtestada hierarhia ja ordineerida piiskoppe (Krawchuk, Bremer 2016: 5).

Seda on nimetatud ka Ukraina Autokefaalse Õigeusu Kiriku teiseks taassünniks. UAÕK loodi Saksa okupeeritud Ukrainas 1942. aastal, kui Poola õigeusu kiriku ülem metropoliit Dionysii (Valedynski) määras 1941. aasta lõpus peapiiskop Polikarpi (Sikorski) Ukraina autokefaalse kiriku ajutiseks halduriks. 1942. aastal saavutas UAÕK autokefaalia, kui sama aasta

veebruaries pühitseti mitu piiskoppi, et moodustada piiskopkond. Kirik oli *de facto* autokefaalne, kuigi selle piiskopid määrasid ametlikult oma peaks metropoliit Dionysii. (Denysenko 2018: xiii). 1942. aasta UAÕK oli sisuliselt uus kirik Ukrainas, sest loobuti 1921. aasta UAÕK kaanonitest ja eklesioloogiast, säilitades samas esimese kiriku ukrainastamise programmi ja vastuseisu Moskva patriarhaadile (Denysenko 2018: xiii).

1942. aastal asutatud UAÕK piiskopid lahkusid Ukrainast ja emigreerusid Lääne-Euroopasse ja Põhja-Ameerikasse alates 1945. aastast, pärast Teist maailmasõda. Seal kehtestasid nad Ukraina õigeusu hierarhia, mis allus Konstantinoopoli jurisdiktsioonile. See kirik teenis ja teenib siiani Ukraina usklikke Põhja-Ameerikas ja teistes lääneriikides, kuid Teise maailmasõja järgsete poliitiliste asjaolude tõttu ei saanud ta tegutseda Nõukogude Liidus. Siiski tegi see kirik Moskvast sõltumatu Ukraina õigeusu kiriku idee reaalsuseks ja võis olla uhke kanooniliselt kehtiva hierarhia olemasolu üle (Krawchuk, Bremer 2016: 5).

Ukraina Autokefaalse Õigeusu Kiriku kolmanda taassünni nime all tuntud 1989. aasta UAÕK (eksisteeris kuni 1992. aasta juunis Kiievis toimunud kirikukogu toimumiseni) tekkis, kui mitmed Lvivi ja teiste Lääne-Ukraina linnade kogudused MPUÕK-st eraldusid, et taastada UAÕK. 1989. aasta UAÕK säilitas 1942. aasta UAÕK peamised põhimõtted, kuid uue arenguna omistas endale patriarhaalse staatuse (Denysenko 2018: xiv). Juunis 1990 valis 1989. aasta UAÕK oma patriarhiks metropoliit Mstyslav'i (Skrypnyk), tugevdades seotust 1942. aasta UAÕK-ga, kuna Mstyslav oli üks piiskopiks pühitsetud piiskoppidest Saksamaa poolt okupeeritud Ukrainas (Denysenko 2018: xiv). 1992. aasta juunis pidas UAÕK nõukogu istungi, kus otsustati ühineda Ukraina õigeusu (UÕK) kirikuga metropoliit Filareti (Denysenko) juhtimisel. Ühinenud kirikud kinnitasid oma ametlikuks nimeks Ukraina Õigeusu Kiriku Kiievi Patriarhaat (KPUÕK. (Denysenko 2018: xiv).

Tegelikkuses tekkis ühinemisest kolm kirikut, sest osa piiskoppe ja kogudusi, sealhulgas patriarh Mstyslav, lükkasid ühinemise tagasi ning jäid UAÕK koosseisu. Lisaks sellele lükkas valdav enamus Moskva alluvuses oleva Ukraina õigeusu kiriku (MPUÕK) piiskoppidest ja kogudustest ühinemise tagasi ja jäi metropoliit Volodõmiri (Sabodan) juhtimise alla, kes osutus valituks 1992. aasta mais Harkivis toimunud vastuolulisel piiskoplikul konsiiliumil (Denysenko 2018: xiv).

Seega saab pärast 1992. aasta juunikuud kuni 2019. aastani rääkida Ukraina õigeusumaastiku kontekstis kolmest kirikust: (1) UAÕK (väike vähemus, kes lükkas juunis toimunud nõukogu tagasi); (2) KPUÕK (nõukogu resolutsioonidega nõustunud kirik, mis tekkis nõukogu liikmetest) ja MPUÕK (Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni alla jääv kirik) (Denysenko 2018: xiv).

Rahvusvaheline õigeusu kogukond ei tunnustanud neid kahte kirikut (UAÕK ja KPUÕK) kanooniliste institutsioonidena, kuna nad ei saanud Moskva patriarhaadilt luba eralduda VÕK-st (Krawchuk, Bremer 2016: 5). „Seega olid Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik ja Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik, mis koondasid üle poole Ukraina õigeusklikest, teiste õigeusu kirikute osadusest välja arvatud, küll aga oli tunnustatud kirikuna Ukrainas tegutsemas Moskva patriarhaadile alluv Ukraina õigeusu kirik.“ (Rohtmets 2019: lõik 4).

Ukraina ülemraada pöördus 2016. aastal Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhaadi poole taotlusega Ukraina õigeusu kiriku iseseisvusele. 2018. aasta aprillis kordas seda ülemraada ettepanekut Ukraina president Petro Porošenko, minnes ettepanekuga Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhi jutule. Tegemist oli viimase saja aasta jooksul juba mitmenda katsega Vene Õigeusu Kirikust eralduda. Sel korral saatis Ukraina õigeusklikke edu (Rohtmets 2019: lõik 2).

Konstantinoopoli patriarhaadi sinodi (toimus 27.-29. november 2018) eel väljastas patriarhaat 19. novembril teadaande, milles kinnitas, et Ukraina kirik saab iseseisvaks, märkides samas, et Ukraina õigeusu kiriku asutava kirikukogu sinod toimub detsembris. Sinod vaatas läbi ka asutatava kiriku põhikirja (Rohtmets 2019: lõik 7).

Uue kiriku asutav kogu kogunes Kiievis (15. detsembril 2018), kus vormistati kiriku asutamine. Samas valiti kirikule metropoliidist kirikupea, kelleks sai Epifanius (Sergi Dumenko) ja kes ametisse seadmisel kinnitas, et Ukraina kirik soovib kõik Ukrainas tegutsevad õigeusu kogudused tulevikus koondada (Rohtmets 2019: lõik 8-9). Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos andis 6. jaanuaril 2019 Epifaniusele Konstantinoopolis üle kiriku iseseisvusakti ehk tomose ja veebruari alguses toimus kirikupea ametisse seadmise tseremoonia (Rohtmets 2019: lõik 10). „Praeguseks on Ukraina olnud iseseisev riik juba üle 30 aasta. Nagu teistelgi õigeusu kirikutel iseseisvates riikides, on ka selle ala kirikul õigus iseseisvusele ja ka autokefaaliale, sest tegu on suuruselt teise õigeusklike arvuga riigiga maailmas (u 27 miljonit).“ (Palli 2022: 8).

Ukrainas on varemgi olemas olnud võimekus valida oma kirikupead ja täita teisi vajalikke tingimusi. Autokefaalia kuulutati metropoliit Filaret (Denõssenko) juhtimisel välja ka aastal 1991. Sellest tekkis lõhe Vene õigeusu kirikuga, kes püüdis oma võimu iga hinna eest säilitada. Moskva heitis lahkulõõnud kirikuosadusest välja ning seda otsust tunnustas toona nii ülejäänud õigeusumaailm kui ka Konstantinoopoli oikumeeniline patriarhaat (Palli 2022: 9).

Sellelgi korral reageeris Vene õigeusu kirik otsustavalt. Armulauaosadus Konstantinoopoli patriarhaadiga katkestati, koos Vene võimudega käivitati propagandarünnak patriarh

Bartholomeose vastu. Samal ajal deklareeris Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik Konstantinoopoli patriarhaadi otsuste mittetunnustamist ja uue kiriku asutamises mitteosalemist (Rohtmets 2019: lõik 15).

Vene Õigeusu Kiriku reaktsioon uue kiriku tunnustamisele oli raevukas. Moskva katkestas ühepoolselt osaduse Oikumeenilise Patriarhaadiga enne ühinemissinodit ja autokefaaliat kinnitavat tomost, tehes seda juba 15. oktoobril 2018. Lisaks peatati Konstantinoopoli patriarhi meenutamine liturgias. Moskva sinod keelas kõigil Moskva patriarhaadi vaimulikel ja usklikel edaspidi osa võtta sakramentidest, mida jagab Oikumeenilise Patriarhaadi kontrollitav kirik. Moskva oli katkestanud osavõtu sinoditest, diskussioonidest, komisjonidest jne, mida juhivad Oikumeenilise Patriarhaadi esindajad, juba septembris. Sanktsioone laiendati hiljem ka kõikidele kirikutele, kes on Ukraina kiriku iseseisvust tunnustanud (Kalmet 2022: lõik 17).

Seega. Nõukogude Liidu lagunemise järel säilitas Ukrainas oma struktuuri esmalt senine Vene Õigeusu Kirik autonoomse Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku (MPUÕK) näol, mida teised õigeusu kirikud tunnustasid. Sellest kirikust eraldus 1992. aastal iseseisev Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik (KPÕUK), 1990. aastal loodi Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik (UAÕK), mis toetus oma asutamises Ukraina Õigeusu Kiriku iseseisvaks kuulutanud 1921. aasta Kiievi kirikukogule (Rohtmets 2022: lõik 16). Viimase kahe kiriku baasil andis Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh 2019. aasta jaanuaris iseseisvusakti (tomose) uuele Õigeusu Kirikule Ukrainas (ÕUK) (Rohtmets 2022: lõik 17).

1.6. Ukraina usumaastik 2022 alanud sõja künnisel

Ukraina, mille elanikkond ületab arvult 40 miljonit, on väga mitmekesise usumaastikuga ja tema kiriku ajalugu on olnud väga käänuline (Vihuri 2022: lõik 3).

1.6.1. Õigeusu kirik

Ühe uuringu põhjal oli 2018. aastal Ukrainas end õigeusklikena ja katoliiklastena määratlevaid inimesi vastavalt 67% ja 10% elanikkonnast. Jättes kõrvale protestandid ja muude uskude esindajad näeme, et peamiste usuliste ühendustena tegutses Ukrainas toona õigeusu (kolm kirikut) ja kreekakatoliku kirik (Vihuri 2022: lõik 4).

Ukraina Õigeusu Kirik (ukr *Українська Православна Церква*, lühend ing UOC, ek UÕK) on Moskva Patriarhaadi koosseisu kuulunud (autonoomsena) ja õigeusumaailmas kõigi poolt tunnustatud kanooniline kirik. 1992–2014 juhtis seda (kuni oma surmani) Kiievi ja kogu Ukraina metropoliit Volodõmõr (Sabodan), alates 2014. aastast juhib kirikut metropoliit Onufri (Berezovski). 2014. aastal jagunes kirik 53 piiskopkonnaks, sealhulgas oli UÕK-s 97 piiskoppi, 12 409 preestrit, 12 092 kogudust ja 258 kloostrit tuhandete munkade ja nunnadega (Vihuri 2022: lõik 5).

Ukraina Õigeusu Kirik – Kiievi Patriarhaat (ukr *Українська Православна Церква – Київський Патріархат*, lühend ing UOC-KP, ek KPUÕK) on Moskva Patriarhaadist lahku löönud õigeusklikud, kelle juhiks on patriarh Filaret (Denõssenko). Moskva Patriarhaat pani Filareti kirikuvande alla ning kogu õigeusumaailm, kaasa arvatud Konstantinoopoli patriarhaat, seda kirikut ei tunnustanud (Vihuri 2022: lõik 6).

Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik (ukr *Українська автокефальна православна церква*, lühend ing UAOC, ek UAÕK) on kirik, mille juured ulatuvad aastasse 1921 ja mida ei tohi segamini ajada 2019. aastal Konstantinoopolist autokefaalia saanud uue kirikuga (vt allpool). Õigeusumaailmas seda ükski kirik ei tunnustanud (Vihuri 2022: lõik 7).

Ukraina Kreekakatoliku Kirik (ukr *Українська греко-католицька церква*, lühend ing UGCC, lühend ek UKK) on idariitusega kirik, mis on osa roomakatoliku kirikust ja millel 2019. aastal oli umbes 4 miljonit liiget (Vihuri 2022: lõik 8).

Õigeusu Kirik Ukrainas (ukr *Православна церква України*, lühend ing OCU, ek ÕKU) on kirik, mis asutati 2018. aasta detsembris ja mis 2019. aastal sai Konstantinoopoli patriarhaadilt iseseisvuse (autokefaalia). See ühendkirik, mille juhiks (kes kannab tiitlit Kiievi ja kogu Ukraina metropoliid) valiti Epifanius (Sergei Dumenko), moodustus peamiselt KPUÕK ja UAÕK vaimulike ja koguduste baasil. Suur osa õigeusumaailmast seda kirikustruktuuri ei tunnusta (Vihuri 2022: lõik 9-10).

Kõik need mainitud kirikud loevad oma alguseks Kiievi-Vene ristimise, mis leidis aset 10. sajandil (arvatavalt aastal 988) (Vihuri 2022: lõik 11).

1.6.2. Muud kristlikud kirikud Ukrainas

Et anda täielik ülevaade kristlike kirikute olukorrast Ukrainas on oluline mainida Ukraina mitteortodoksseid kirikuid (Krawchuk, Bremer. 2016: 13).

Kuni 1980. aastate lõpuni kuulusid peaaegu kõik Ukraina kogudused VÕK-le, mis andis vene õigeusule peaaegu monopoli vabariigi usuelus. See muutus, kui Ukraina kreekakatoliku kirik 1988. aastal taastati ning sinna siirdus palju usklikke ja preestreid Lääne-Ukraina piirkonnas (Richters 2013: 96).

Kuna territoriaalselt kuulus tänase Ukraina lääneosa kahe maailmasõja vahelisel ajal Poolale, on Roomakatoliku kirik (RKK) nendes piirkondades arvukalt esindatud. Siiski leidub tänapäeval katoliiklasi mujalgi Ukrainas ning katoliku kirik on rajanud kogudusi ja piiskopkondi kogu Ukrainas (Krawchuk, Bremer. 2016: 13).

Protestantism esineb mitmes vormis. Luterlikud ja reformitud kirikud on enamasti seotud rahvusvähemustega, eelkõige sakslaste ja ungarlastega (Taga-Karpaatias). Olulisemad on

baptistide, mennoniitide ja nelipühilaste kirikud. Ka nende kirikute juured on osaliselt seotud 18. sajandi saksa ümberasujatega (neid sakslasi kutsuti elama tollasesse Vene impeeriumi lõunaossa). Teise maailmasõja ajal oli enamik neist inimestest sunnitud kolima teistesse Nõukogude Liidu osadesse, kuid nende kirikute traditsioonid on säilinud. Aja jooksul liitus nende kirikutega ka üha rohkem etnilisi ukrainlasi (Krawchuk, Bremer. 2016: 14).

Täiendav protestantide sissevool järgnes pärast Ukraina iseseisvumist, kui Lääne-Euroopast ja Põhja-Ameerikast tulid nelipühi kogudused ja misjonärid ning asutasid Ukrainas kogudusi. Kuigi need ja paljud teised kirikud on ametlikult registreeritud, ei ole nad nii lahutamatu osa avalikust elust kui õigeusu kirikud ja kreekakatoliku kirik (UKK). Idakristlust peetakse Ukraina kõige esinduslikumaks religioosseks traditsiooniks (Krawchuk, Bremer. 2016: 14).

„Ukraina on kristlik maa ja usuline identiteet on tähtis rahvusidentiteedi alus. Seepärast mängib usuline kuuluvus ja kiriklik iseseisvus olulist rolli ka praeguses Vene agressioonis iseseisva Ukraina riigi vastu.“ (Rohtmets 2022: lõik 18).

1.7. Kokkuvõte

Praeguse Ukraina eri alad, nii lääts, ida, põhi kui lõuna, on ajalooliselt kujunenud Venemaa, Austria-Ungari, Poola, Leedu ja Türgi mõjuväljas. 19. sajandi alguseks oli Ukraina territoorium osaliselt Venemaa, osaliselt Austria koosseisus. Sellest tulenevalt on need piirkonnad kujunenud erinevalt ning sealjuures mõjutanud ka usuelu arengut ning suhteid erinevate uskkondade vahel. Eriti märgatav on siin erinevus Ida-Ukraina (suurem õigeusklike osakaal) ja Lääne-Ukraina (suur kreekakatoliiklaste osakaal) vahel. Legend, et Kiievi vürst Volodõmõr võttis 988. aastal Bütsantsist vastu õigeusu ja ristiusustas seejärel Kiievi ja kogu Kiievi-Russi, on laialdaselt levinud ja omaks võetud. Ukraina pealinna Kiievit peetakse Ida-Euroopa kristluse hälliks ja Vene linnade emaks, mis eeldab, et ühised juured ja ajalugu peaksid määrama „perekonna“ (Venemaa, Ukraina, Valgevene) tiheda koostöö ja lisaks ühisele minevikule ka ühise tuleviku.

Kiiev hakkas oma tähtsust kaotama pärast seda, kui Kiievi metropoliit viis oma residentsi 1299. aastal Kiievist Vladimirisse ja seejärel 1325. aastal Moskvasse. Seal kujunes välja Moskva patriarhaat, mis saavutas autokefaalia. Kiievi Venemaaga ühendamisel (aastal 1686) läks Kiievi metropoliitkond Konstantinoopoli patriarhi alluvusest Venemaa õigeusu kiriku alluvusse. Iseseisva Ukraina iseseisev kirik (1921) luges ennast 1686. aastale eelnenud kiriku järglaseks.

Kiievist kirde poole liikumisega (1299-1325) kaasnes aga poliitiliste ja usuliste tavade lahknemine. Kiievi riigi järglaseks saanud kasakate Hetmanaat (17. sajandil) erines märkimisväärselt Moskvast. Neil kahel rahval kujunes välja erinev kultuur, poliitiline kord

(mida põhjustas ka ligi 250 aastat kestnud mongoli ike, mille kestus praeguse Ukraina aladel oli märgatavalt lühem kui praeguse Venemaa territooriumil), kombed ja keel.

Et aga vähemalt pool praeguse Ukraina territooriumist kuulus alates 17. sajandi keskpaigast Venemaale, peetakse Ukrainat Venemaa osaks. See seisukoht teeb keeruliseks Kiievi iseseisvusdeklaratsiooni (1991. aastal) ja Ukraina kui suveräänse riigi aktsepteerimise Venemaa poolt. Seda nii Vene riigi (Ukraina riigi suveräänsuse kontekstis) kui VÕK-u (autokefaalse ÕKU kontekstis) jaoks.

Ajalugu on loonud mitmeid müüte. Üks neist on kindlasti Kiiev-Russi identifitseerimine esimese Vene riigina ja uskumus, et venelased, ukrainlased ja valgevenelased pärinevad vanast vene rahvusest *russist*. Selle müüdiga nõustub ka VÕK, sest need arusaamad viitavad sellele, et venelastel on sidemed teiste slaavlastega nende väidetava ühise päritolu kaudu Kiievi-Venes, millel on eriline tähtsus selle tiheda seotuse tõttu õigeusuga. Seega Ukraina mängib ajaloos tähtsat rolli ka VÕK-u jaoks. (Richters 2013: 100).

Et praeguse Ukraina eri alad on ajalooliselt kujunenud erinevate regionaalsete jõudude ja naaberriikide ambitsioonide mõjuväljas, siis on olnud heitlik ka Ukraina usumaastik. Ajaloo vältel on territooriumi valdaja muutudes muutunud olukord ka usumaastikul (Vt Lisa 1).

2. KOLMAS ROOMA JA VENE MAAILM

Käesolevas peatükis annan ülevaate riigi ja kiriku vaheliste suhete kujunemisest ja Bütsantsi mõjudest selles. Peatun riigi ja kiriku vaheliste suhete ajaloo vaagimisel mõistete „tsesaropapism“ ja „sümfoonia“ kaudu, käsitlen Moskva kui Kolmanda Rooma kontseptsiooni ja „Vene maailma“ doktriini, vaatlen religiooni kui Vladimir Putini Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundavat instrumenti ning Vene Õigeusu Kiriku rolli selles. Soovin vastata küsimusele, kas Vene Õigeusu Kirik (VÕK) on riigi ja kiriku suhetes alluva rollis või on kirikul oluline roll välispoliitika mõjutajana.

2.1. Bütsantsi mõju kiriku ja riigi vaheliste suhete kujunemises

Bütsantsi mõju Vana-Vene kultuurile ei saa kuidagi üle hinnata.

Kirik kujundati ortodoksse hierarhiana kreeka kiriku eeskujul, mille tipus oli Kiievis resideeriv metropoliit. Kasutusele võeti Kyrillose (suri 869) ja Methodiuse (suri 885) (Konstantinoopoli ülikooli filosoofiaprofessor ja tema mungast vend) poolt kreeka keelest tõlgitud vanaslaavi ehk kirikuslaavi keelne jumalateenistus. Sellega olid need „slaavi apostliteks“ kutsutud misjonärid (9. sajandil) pannud aluse idaslaavi tähestikule (Hiob 2021: 27).

Lisaks tõlkisid Kyrillos ja Methodius vanaslaavi keelde Piibli ja teisi tekste, mis olid olulised kirikuelu jaoks. Misjonärid tõid rahvale uue usu nendele arusaadavas keeles, millega kindlustati nii ristiusu võit kui ka kirjaoskuse levik (Sergejev ja Vseviov 2002: 76).

Need tõsiasiad annavad tunnistust Bütsantsi ja Konstantinoopoli patriarhaadi tähtsusest ja mõjust Ukraina usuelule kuni tänapäevani (Rohtmets 2022: lõik 3).

Tsesaropapism kujundas riigi ja kiriku vahekorda Ukraina territooriumil sarnaselt muistele, mis toimus varem Bütsantsis – riigi- ja kirikupea koostööd iseloomustab harmoonia, riigipea küll domineerib kirikupea üle, kui kiriku õiget-ortodokset õpetust ei saa muuta keegi, ka keiser mitte (Hiob 2021: 28). Erinevalt Rooma paavstlusele omasest püüdlusest ikka keisrist kõrgemal seista, puudusid siin keskaja Lääne-Euroopale omased pidevad võitlused kirikupea ja riigipea vahel. Riigipea oli küll kirikupeast üle, ent allus õigeusu nõuetele ja kehtestas vastavad nõuded ka riigis (Hiob 2021: 28).

Samas on kasutusel, riigi ja kiriku suhete iseloomustamisel, mõiste „sümfoonia“ - kui õigeusule omane: „Sümfoonia (kr *symphōnia*), kokkukõla – õigeuskliku riigi ideaal, mis kujutab endast autonoomselt eksisteerivate, ent ühise teenimisega liidetud ilmaliku ja vaimuliku võimu ühtsust. Sellise riigi valitseja võtab enda peale õigeusu kaitsja funktsiooni ning tunnistab kirikupea vaimulikku autoriteeti, kes omakorda aitab riigipead nõuannetega, vajadusel aga paljastab julgelt taganemist püha usu ideaalidest. Õpetus sümfooniast kujunes välja Bütsantsis ja jõudis sealt koos õigeusuga Venemaale. Kogu oma idealistlikkuse juures oli sel õpetusel ajaloo mõnedel perioodidel tegelikkusele oluline mõju. Vastandub paavstluse tsesarismile katoliikluses (vaimulik liider on ühtlasi ka riigipea), reformatsioonikiriku tsesaropapismile (ilmalik valitseja on ühtlasi kirikuelu juht) ning Kirikust täielikult eraldunud ning selle toetamisest loobunud ilmaliku võimu absoluutsele despotismile.“ (EVÕS....). Nii Vene teoloogia kui historiograafia on läbi aegade pööranud erilist tähelepanu Bütsantsile. Pärast Bütsantsi impeeriumi langust nägi Venemaa ennast selle pärandi edasikandjana ja peab end selleks teatud mõttes tänini (Rist 2006: 69). Kirikuloo raames hakkas Bütsantsi põhjalikuma teadusliku uurimisega vene historiograafias tegelema Kaasani vaimuliku akadeemia ja Kaasani keiserliku ülikooli professor Fjodor Kurganov (1844–1920) pannes aluse teaduslikule bütsantinistikale (Bütsantsi ehk Ida-Rooma ajaloo ja kultuuri uurimine) vene kirikuloos 19. sajandi teisel poolel ja määratledes selle kirikuloo valdkonna suuna (Rist 2006: 69). Alates Kurganovist sai bütsantinistikast omaette uurimisvaldkond vene kirikuloos. Koos sellega hakati uurima Bütsantsi kiriku olemust ja selle seotust ühiskonna ning riigiga (Rist 2006: 69).

Kurganov kaitses 1880. aastal dissertatsiooni, mis uuris esmakordselt vene historiograafias Bütsantsi kanoonilist teooriat ilmaliku ja kirikliku võimu vahelistest suhetest ning analüüsis nende suhete arengulugu 4–6. sajandil. Kurganov järeldas, et ilmalik ja kiriklik võim olid Bütsantsis liitlased, kelle vahel valitses koostöö ja üksmeel (sümfoonia). Samas säilis ka mõlema võimu sõltumatus (Rist 2006: 70). Kurganov väitis, et Bütsantsis valitses ilmaliku ja kirikliku võimu (riigi ja kiriku) vahel “sümfoonia”, “diarhia” või “kaksainsus”, mis sai vastuväiteks Lääne bütsantinistikas levinud tesaropapismi kontseptsioonile ning oligi suunatud just selle Lääne ajalooteaduses levinud arusaama vastu (Rist 2006: 70-71).

Ent juba Bütsantsi ajal oli sümfoonia ülesehitus ebakindel ja muutuv. Seda kasutati ideaalmõistena, kuid isegi need, kes sellele tuginesid, ei olnud kindlad, kuidas seda tegelikkuses rakendada (Hovorun 2016: 16f, viidatud Köllner 2020: 15 kaudu). Bütsantsi allakäigule järgnenud sajanditel säilitati ja kasutati Osmanite impeeriumis sümfoonia mõistet rohkearvulise õigeusu elanikkonna jaoks, kuid selle tähendus oli juba muutunud, sest riik ise ei olnud enam kristlik (Jianu 2019, viidatud Köllner 2020: 15 kaudu). Riigi ja kiriku täiesti võrdne suhe ei ole kunagi olnud ajalooline reaalsus, vaid ainult sotsiaalne ideaal (Hovorun 2016: 14; Kalkandijeva 2011, viidatud Köllner 2020: 15 kaudu). See ei realiseerunud ei Bütsantsi impeeriumis ega ka järgmistel perioodidel. Bütsantsist pärineva sümfoonia traditsiooni tähtsust tänapäeva Venemaale võimendatakse poliitilistel põhjustel üle (Köllner 2020: 15).

2.2. Moskva kui Kolmas Rooma

Pärast Konstantinoopoli langemist 1453. aastal türklaste kätte, millega tähistatakse ajaloos ka Bütsantsi riigi lõppu, sai ortodoksia lipulaevaks Moskva, mis järgmise sajandi alguses oli ainus iseseisvuse säilitanud ortodoksi kristlusega riik (Hiob 2021: 48-49). Seda, et Moskvat oli hakatud käsitlema Kolmanda Roomana, väljendas klassikaliselt Pihkva kloostri iguumen Filofei (1523.-1524. aastal), kes adresseeris kirja Vassili III-le (valitses 1476-1533) järgmise sõnumiga: “Pea meeles, võta kuulda, sa jumalakartlik tsaar, et kõik kristlikud riigid on saanud üheks sinu riigis, et kaks Roomat on langenud, et kolmas püsib ja neljandat ei saa olema” (Hiob 2021: 50).

See kontseptsioon ei olnud loodud veel imperialistliku missiooni põhjal, vaid toleaegeid arusaamu järgides piibellikule apokalüptikale tuginedes (Hiob 2021: 51) „Vene messianism (pidades ennast uueks Iisraeliks ehk valitud rahvaks) on aga läbi ajaloo aina uuenenud, leides endale kuju kommunistlikus riigis.“ (Ibid).

Esimeseks kogu Venemaa tsaariks ja autokraadiks krooniti 1547. aastal Ivan IV (valitses 1533-1548), kes sai lisanimeks Groznõi. Kroonimine leidis aset Moskvas Uspenski katedraalis, mis

oli Moskva metropoliidi Makariose peamine kirik. Suurem osa rituaali elemente oli üle võetud Bütsantsist ning olid mõeldud rõhutama uut keisrimüüti Venemaast ja selle tsaaridest (Figes 2022: 57).

Nimetus „tsaar“ tähendab keisrit (Rooma keisririigile aluse pannud Caesari järgi). Seda tiitlit kasutati Bütsantsi keisri kohta, kuid tsaariks, st tseesariks ehk keisriks nimetasid venelased mongoli-tatari ajastul khaani, kes seisis kõigist vürstidest kõrgemal ja keda võrdsustati Rooma keisriga (Hiob 2021: 51).

Kroonimise käigus pidas Makarios jutluse tsaari pühast kohusest kaitsta õigeusklikke jumalakartlikult valitsedes. Suurem osa jutlusest oli võetud kogumikust „*Patrologia Graeca*“, mis sisaldab hulga elutarkusi, mida juba keiser Justinianusele (Ida-Rooma keiser 527-565) õpetas Konstantinoopoli Hagia Sophia diakon Agapetos keisri kroonimise ajal 527. aastal. Makarios tõi esile tsaarivõimu jumaliku alge. Kroonimistseremoonial kasutati võidmist, mis seostas Ivani Taavetiga, kelle Jumal pühitses Iisraeli rahva kuningaks (Figes 2022: 58).

Pühitsetud tsaarivõimu ideoloogia nägi tsaari nagu Kristustki, kelle ihu ühendab nii inimlikku kui ka jumalikku alget. Agapetose sõnad, mida Makarios kasutas oma jutluses kõlavd nõnda: „Tsaari keha on surelik, sarnaselt inimesega, kuid tema võim on nagu Jumalal.“ Õpetussõnade mõte oli mõista anda, et kui tsaar kehastab maapealset jumalat, siis temale vastuhakku tuleb tõlgendada ketserlusena (Figes 2022: 58).

Tsaari tiitel, Ivani pühitsemine, bütsantslikud regaalid ja jutlus taaselustas Bütsantsi traditsioonid jättes seejuures mulje Ivani iidsest sugupuust ja keiserlikust olemusest. Sellega kuulutati Ivan Rooma keisrite ja nende Konstantinoopoli (teise Rooma) järeltulijaks. (Figes 2022: 59). Ivan oli küll esimene tsaariks kroonitud suurvürst, kuid seda tiitlit olid kasutanud ka tema eelkäijad Ivan III (valitses 1462-1505) ja Vassili III (valitses 1505-1533), et rõhutada oma staatust. (Figes 2022: 59). Ivani tsaariks kroonimine propageeris Moskvat kui viimast tõelist ristiusu kantsi ja Bütsantsi järeltulijat pärast Konstantinoopoli langemist türklaste kätte (aastal 1543) (Figes 2022: 60).

Et kaitsta enda sõltumatust, väitis nüüd vene kirik, et Moskva on astunud õigeusu pealinnana Konstantinoopoli asemele ning tal lasub Jumalalt antud kohustus ristiusku kaitsta ja inimkond päästa. 1530. aastaks oli see idee jõudnud kiriku traktaatidesse ja legendidesse ning sai tuntuks kui Kolmanda Rooma doktriin (Figes 2022: 60).

Ivan IV välispoliitika nägi ette Vene impeeriumi rajamise uute vallutuste teel. Selles olid kirik ja riik ühel nõul ning juba 1556. aastaks oli Venemaaga liidetud nii Kaasani kui Astrahani khaaniriik (Warnes 1999: 35).

Aastatel 1581-1584 (alustades siis Siberi hõivamist) alistas Ivan IV Siberi khaaniriigi Lääne-Siberis. Selline laienemine (Euroopa legendikest Siberini) avardas venelaste maailmataju ning tõi kaasa riikliku ohutunde kasvu (Hiob 2021: 53-54) „Poliitilises mõttes valdab Venemaad sageli ohutunne, mis näeb parima kaitsena rünnakut.“ (Hiob 2021: 54).

Venemaal puudus jäävaba rannikumeri. Valdavalt lauskauga hõlmatud Venemaa territooriumil puudusid looduslikud lihtsasti kaitstavad piirid, mistõttu Ivan IV ja tema järeltulijad, nii tsaarid kui kommunistid, otsisid julgeolekut ja kaplemiseks sobivaid sadamaid vallutustes ja riigi territooriumi jätkuvas laiendamises (Warnes 1999: 36).

2.3. Religioon kui Vladimir Putini Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundav instrument

Vladimir Putini Venemaa ning USA ja tema liitlaste vahelises geopoliitilises vastasseisus on riigiteadustes vähe tähelepanu pööratud religioonile kui Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundavale instrumendile. Kuid religioon, eeskätt VÕK, on mänginud siin olulist osa (Coyer 2015: lõik 1). VÕK-u ja Venemaa riigi vaheline tihe suhe, mis põhineb ühisel teoloogiliselt põhjendatud nägemusel Venemaa erandlikkusest, ei ole uus nähtus. Kui tsaari ajal nähti Vene valitsejat kui Jumala valitud valitsejat, kelle ülesanne on esindada unikaalset väärtuste kogumit, mida kehasas vene õigeusk, ja teda austati kui „püha õigeusu tsaari“, siis tänapäeval jagavad VÕK ja Kreml taas ühist nägemust Venemaa erandlikkusest ning paljud venelased on hakanud Vladimir Putinit nägema sarnaselt – seda arusaama külvavad nii Putin kui ka kirik, kes mõlemad näevad teineteises väärtuslikku poliitilist liitlast ning ühist missiooni (Coyer 2015: lõik 2-3).

Enam kui 70 aastat kestnud nõukogude võim tegi kirikule suurt kahju. Kirikut represseeriti, paljud vaimulikud vangistati, piinati ja/või hukati. Osa kirikust muutus nõukogude riigi kaastöötajaks, paljud vaimulikud värvati KGB (NSV Liidu riikliku julgeoleku komitee, vn *Комитет государственной безопасности*) informaatoreteks (Coyer 2015: lõik 4). Niipea kui Nõukogude Liit 1991. aastal lagunes, hakkas VÕK püüdma taastada oma kunagist domineerivat rolli Venemaa ühiskonnas. Esialgu oli tal konkurents pooldajate ja mõju pärast Venemaa religioosses sfääris. 1990. aastate uues avatud keskkonnas tabas riiki misjonäride, sealhulgas katoliiklaste, mormoonide, Jehoova tunnistajate jt tulv lääneriikidest ning ateistliku nõukogude süsteemi langemisega kaasnenud vaimses vaakumis leidsid need misjonärid viljakat ja vastuvõtlikku pinnast, mistõttu VÕK kartis, et tema võimetus taastada oma mõju ühiskonnas on kitsenenud ja ta on vaid üks paljudest usukogudustest Venemaal, mitte aga domineeriv usuinstitutsioon ja kultuuri kujundaja (Coyer 2015: lõik 4). Vastukaaluks survestas VÕK

edukalt valitsust 1997. aastal vastu võtma seadust, mis piiras "võõraks" või „mittetraditsiooniliseks“ peetavate usundite õigusi oma usku praktiseerida. See pani VÕK-u taas juhtpositsioonile ning taastas tema võime kujundada rahvuskultuuri (Coyer 2015: lõik 4). Vene natsionalism hakkas kasvama koos VÕK-u mõju levikuga ja alternatiivsete usuliste rühmituste mõju vähenemisega ühiskonnas. Selline usuvabaduse piiramine VÕK-ga mitteseotud usuühenduste suhtes ja VÕK-u privilegeerimine tähistas ka inimõiguste üha suureneva piiramise trendi ja Venemaa demokraatia aeglase surma algust, mis näitab, et usuvabadus on sageli esimene vabadus, mida riik kärbib (Coyer 2015: lõik 5).

VÕK-u staatuse privilegeerimine Venemaa ühiskonnas tähendas kiriku ja riigi suhetes VÕK-u ja Venemaa riigi vahelise poliitilise liidu algust, mis on Putini ajal muutunud üha tihedamaks ja ametlikumaks ning mis on olnud kasulik mõlemale poolele (Coyer 2015: lõik 5). Samuti on VÕK-u vaenulikkus teiste usuliste rühmituste tegevuse suhtes Venemaal kattunud Putini omaga, kes peab sõltumatut usulist tegevust potentsiaalseks ohuks oma režiimile (Coyer 2015: lõik 7).

Vladimir Putini ja VÕK-u vahelist liitu, mis väljendub nende vastastikku toetavas tegevuses, seob nende ühine sakraliseeritud visioon Venemaa rahvuslikust identiteedist ja erandlikkusest. Selle nägemuse kohaselt ei ole Venemaa ei Lääs ega Aasia, vaid pigem ühiskond, mis esindab ainulaadset ja jumalikku väärtuste kogumit. Kremli peamine ideoloog selles osas on Aleksander Dugin (sünd 7. jaanuaril 1962 Moskvast. Filosoof, ideoloog, politoloog ja poliitik, kaasaegse traditsionalismi, eurasianismi ja natsionaalbolševismi üks peamisi ideolooge) (Coyer 2015: lõik 7). Selle nägemuse kohaselt domineerib kiriku, riigi ja ühiskonna suhetes riik, VÕK on riigiga partnerluses ning üksikisikud ja eraorganisatsioonid toetavad nii kirikut kui ka riiki. See on andnud ideoloogilise õigustuse Putini repressioonidele teisitimõtlejate vastu ja põhjenduse kiriku koostööle Kremliga teistsuguste poliitiliste vaadetega kodanikuühiskonna rühmade või teistsuguste usurühmituste represseerimisel (Coyer 2015: lõik 7). Ka on Kremli sõnul oluline vastu astuda läänelikele väärtustele, mille eesmärk on levitada Venemaal liberaalseid arusaamu, mis nõrgendavad Venemaa rahvuslikku identiteeti ning seeläbi nõrgestavad ja lõhestavad Venemaad (Coyer 2015: lõik 9).

Seega, Vladimir Putin, tulles võimule, nägi ta peagi VÕKi kasulikku rolli vene rahvusluse võimendamisel, samuti märkas Putin, et VÕK jagas tema nägemust Venemaa erilisest rollist maailmas, misjärel hakkas Putin kiriku rolli ja mõjuvõimu Vene ühiskonnas tugevdama (Coyer 2015: lõik 6).

Taas hakati nägema sümfoonia toimimise põhimõtet riigi ja kiriku vahelistes suhetes ning koostöös. Vene Õigeusu Kirik ise soovib suhteid riigiga just sellisena näha ja viitab „sümfoonia“ terminile (Bütsantsist pärinevale) kui praegugi toimivale printsiibile. Bütsantsis tähistas aga „sümfoonia“ põhimõtet, kus ei riik ega kirik kumbi ei allunud teineteisele. Venemaa ajaloos on aga sellist suhet riigi ja kiriku vahel, mis võimaldaks rääkida harmoonilisest koostööst, harva eksisteerinud. Uuriija Johan Anderson on Putini valitsemisajal riigi ja kiriku suhteid iseloomustanud mõistega „asümeetriline sümfoonia“, mis on pigem tsaari ja nõukogude võimu perioodile omane kiriku jätkuv allumine riigile (või sõltumine sellest) (Anderson, 2007, viidatud Palloson 2017: 25 kaudu). „Sümfoonia“ lõppu tähistas juba Peeter Suur (Peeter I, valitses 1682–1721), kes – soovides teostada järelevalvet VÕK üle - allutas kiriku täielikult riigile (Petro 1995, 3. peatükk, viidatud Petro 2018: 3 kaudu).

2.4. Vene Maailm (*Russki mir*)

Vene maailma ideel võivad olla juured sügaval sajandite taga.

Kiievis avaldati aastal 1674 teos „Sünopsis ehk lühike ülevaade“ (Kirikuslaavi keeles „*Sinopsis ili kratkoje sobranije*“), mis mõjutas venelaste suhtumist Ukrainasse. Teose autoriks on arvatavalt arhimandriit (kloostriülem) Innokenti Gizel. Raamat „Sünopsis“, mille kordustrukke avaldati kuni 19. sajandini on ajalooteos, milles rõhutatakse Ukraina ja Venemaa ajaloo seotust väites, et ukrainlased ja venelased moodustavad ühe slaavi-vene rahva. Teos väljendab seisukohta, et Moskva tsaaririik oli Kiievi-Russi suurvürstiriigi pärandi jätkaja pärast seda kui kogu Russi keskus oli siirdunud Kiievist Moskvasse (13. sajandil). Perejaslavi leping seega justkui taasühendas Ukraina ja Venemaa taastades nõnda Russi-aegse ühtsuse (Remi 2018: 49-50). Ideed taastada Kiievi-Russi aegne riikide ühtsus väljendas aga ka Leedu suurvürts Vytautas juba 15. sajandi alguses. Tema sooviks oli ühendada kogu Russ Leedu suurvürstiriigiga (Remy 2018: 50).

Moskva tsaari tiitel oli „kogu Russi tsaar“ juba enne Perejaslavi lepingut, kuid enne seda lepingut ei olnud Venemaa poliitikas ega propagandas ühtse Russi moodustamise mõte kerkinud (Remy 2018: 50). „Sünopsis“ muutis selle teema oluliseks nii Venemaale kui Ukrainale, seejuures Ukraina rahvuslaste jaoks, kes rõhutavad Venemaa ja Ukraina erinevust, ei ole „Sünopsis“ soositud. Venemaal sai teos aga väga populaarseks andes venelastele põhjuse ukrainlasi venelasteks pidada (Remy 2018: 50).

„Sünopsise“ autori motiivide kohta on teada vaid oletusi. Arvatavasti mõjutas teda õigeusu kiriku tugev positsioon Hetmanaadis ja vaidlus kohaliku kiriku staatuse üle. Venelased nõudsid kiriku siirdumist Moskva patriarhaadi alluvusse (Konstantinoopoli patriarhi alluvusest).

Hetmanaadis leidis see idee nii pooldajaid kui vastaseid. Arvatavalt kuulus „Sünopsise“ autor Moskva alluvusse mineku pooldajate hulka. Tema hinnangul oli Kiievi-Russ Vene riik, seega oli Kiiev ka Venemaa sünnipaik. See tõsiasi tõstnuks Hetmanaadi vaimulikkonna ja ülikute kaalukust kogu keisririigis (Remy 2018: 50).

„Praeguse ajalooteaduse valguses ei ole „Sünopsises“ toodul teaduslikku alust, sisaldades muuhulga ka võltsargumente.“ (Ibid).

Kui Putin 2012. aastal kolmandat korda presidendina ametisse astus, asus ta kohe ajama senisest agressiivsemat välispoliitikat. Ta rääkis, et Venemaa peab taastama oma mõju nn Vene maailmas, mille all ta mõtles „traditsiooniliste vene väärtuste“ kaitsmist endise Nõukogude Liidu territooriumil (Figes 2022: 286). Vene maailma ideega tuli omal ajal välja õigeusu kiriku patriarh, et rõhutada selle väljakasvamist Kiievi-Venest. Tegemist oleks sidemega, mis Nõukogude Liidu lagunemisega katkes. Sellest ideest vaimustatuna kasutab Putin seda alates 2012. aastast välispoliitilise relvana (Figes 2022: 286). Vene maailm on Putini sõnul slaavlaste (venelaste, ukrainlaste ja valgevenelaste) perekond, millel on ühine ajalugu, religioon ja Kiievi-Vene kultuuri juured (Figes 2022: 286).

„Vene maailm“ kui mõiste pole uus, see pärineb 19. sajandi slavofiilide panslavismi ideoloogiast, milles slavofiilid väitsid, et Venemaad tuleb näha „vaimse tsivilisatsioonina“, mis on suurem selle territooriumist. Slavofiilide sõnul on tsaari püha kohus seista õigeusklike huvide eest välismaal (Figes 2022: 286). Siit leidis Putin ainest välispoliitika kujundamisel ja väitis, et Vene riigi missioon on kaitsta neid miljoneid *meie* kodanikke, kes on jäänud väljapoole Venemaa piire pärast Nõukogude Liidu lagunemist (Figes 2022: 286-287).

Sarnaselt slavofiilidele ja panslavistidele nägi ka Putin Venemaad riikideülese tsivilisatsioonina, mille määratlevad just need vaimsed väärtused, mis on fundamentaalses vastasseisus Lääne liberaalsete ja ilmalike mõjudega (Figes 2022: 287). Sarnaseid mõtteid Vene maailmast on avaldanud ka teised mõtlejad ja filosoofid nagu Nikolai Danilevski (1822-1885), Ivan Iljin (1883-1954), Aleksandr Dugin (sünd 1962) (Figes 2022: 287-288).

Vladimir Putini esimese presidendivalitsuse poolt 2000. aastal koostatud riiklikus julgeolekukontseptsioonis toodi esmakordselt sisse seos riikliku julgeoleku ja vaimsete-moraalsete väärtuste vahel. Kõigis VF riikliku julgeolekukontseptsiooni järgmistes versioonides – 2009, 2015 ja 2021 – mainitakse vaimulik-moraalseid väärtuseid VF riikliku julgeolekustrateegija lahutamatu osana, 2015. aasta dokumendis riikliku julgeolekustrateegija ühe eesmärgina ja 2021. aasta ajakohastatud riiklikus julgeolekustrateegias on

„traditsioonilised vaimsed-moraalsed väärtused“ veelgi tähtsamal kohal, sõna „vaimne“ on leidnud dokumendis mainimist 24 korral (Stoeckl 2022: lõik 6-7).

2018. aastal allkirjastasid Venemaa ja Valgevene valitsuste esindajad Venemaa ja Valgevene riikide liidu väärtuste deklaratsiooni (*Deklaratsiia Tsennostej Soyuznogo Gosudarstva*). Selles dokumendis loetletud vaimulik-moraalsed väärtused on usk, elu, armastus, õiglus, solidaarsus, halastus, väärikus, võim, rahvas, patriotism, vabadus, vastutus, mõõdukus, ühtsus, teenimine, lojaalsus ja perekond. Nimekirjale järgneb selgitus: "Paljud neist väärtustest pakkus rahvusliku teadvuse alusena välja Tema Pühadus Moskva ja kogu Venemaa patriarh Kirill" (Stoeckl 2022: lõik 9).

Vaimse julgeoleku kontseptsioon on lahutamatu Vene Õigeusu Kiriku strateegiast, mille eesmärk on tõrjuda välismaiseid kristlikke misjonäre, kes ohustavad Venemaa kui õigeusu rahva kultuurilist identiteeti. Vene õigeusu kiriku seisukohalt oli vaimne julgeolek eelkõige termin, mis legitimeeris tema enda privilegeeritud staatust Venemaa riigis ja ühiskonnas. See mõiste oli osa terviklikust strateegiast, mille eesmärk oli kujutada välismaiseid usurühmitusi "sektide" ja "äärmuslastena" ja mis on toonud kaasa usuvabadust piiravaid otsuseid, nagu Jehoova tunnistajate keelustamine (aastal 2017) või nn Jarovaja seadused (aastal 2018), millega keelati Venemaal evangeelsed rühmitused (Stoeckl 2022: lõik 10).

Kiriku esindajad seostasid vaimset julgeolekut ka mõistega "Vene Maailm" mis tähistab venelaste ühtsust väljaspool Vene Föderatsiooni piire ja kuhu kuuluvaid inimesi määratletakse etnilise, keelelise, kultuurilise või usulise kuuluvuse alusel või viidates ühistele vaimsetele ja moraalsetele väärtustele. See mõiste mis algselt kandis ideed nõukogude järgse ja globaalse vene diasporaa ühendamiseks kodumaaga, omandas aja jooksul territoriaalse, sõjalise ja religioosse ("kanoonilise territooriumi") tähenduse (Stoeckl 2022: lõik 11). "Vene maailm" sai legitimeerivaks mõisteks nõudmistele poliitilise ja kirikliku kontrolli saavutamiseks Valgevene, Ukraina ja teiste naaberriikide üle alates Venemaa sissetungist Gruusiasse 2008. aastal kuni Krimmi annekteerimise 2014. aastal, Donbassi sõja ja Venemaa rünnakuga Ukrainale 2022. aastal (Stoeckl 2022: lõik 11).

Ehkki Vene maailma idee ei ole uus, on selle praegune vorm konstrueeritud patriarh Kirilli poolt (Kilp, Pankhurst 2023). Kui Kirill ülendati 2009. aastal patriarhiks, sõnastas ta kohe ideoloogia, mis kutsus üles looma Vene maailma (*Russkii mir'i*), mille asukoht on Moskva Patriarhaadis. Patriarh visandas Vene maailma kontseptsiooni kahes kõnes, mille ta pidas 2009.

ja 2010. aastal Vene Maailma Assambleel. Vene Maailm oleks alternatiivne mitmerahvuseline ühiskond neile, kes jagavad selle väärtusi. Patriarh Kirill nimetas oma kõnedes Vene maailma tuumikriikidena Venemaad, Ukrainat, Valgevenet ja Moldovat, kuid rõhutas ka selle mitmerahvuselist iseloomu (Denysenko 2018: 187).

13. märtsil 2022 avaldasid õigeusu teoloogid deklaratsiooni „Vene maailma“ (*Russkii mir*) kui valeõpetuse kohta. Deklaratsiooniga ühines kiiresti üle tuhande allakirjutanu. Deklaratsioon sisaldab järgnevaid seisukohti.

„Vene maailma“ käsitlust on viimase 20 aasta jooksul edendanud ja arendanud president Vladimir Putin ja Moskva Patriarh Kirill (Gundjajev) nii, et mõiste ise viitab riikideülesele tsivilisatsioonile või sfäärile. See sfäär-tsivilisatsioon hõlmab laiemas mõttes kõiki etnilisi venelasi ja vene keelt kõnelevaid inimesi kogu maailmas, kitsamas mõttes Venemaad, Ukrainat ja Valgevet (kohati ka Moldovat ja Kasahstani) (Deklaratsioon 2022). Putini ja Kirilli käsitluses on „Vene maailmal“ „üks ühine poliitiline keskus (Moskva), üks ühine vaimne keskus (Kiiev kui „kogu Venemaa ema“), üks ühine keel (vene keel), üks ühine kirik (Vene Õigeusu Kirik ja Moskva Patriarhaat) ning üks ühine patriarh (Moskva patriarh), kes töötab ühe ühise presidendi või rahvusliku juhiga (Putiniga) „sümfoonilises kooskõlas“ ning hoiab alal erilist ühist vaimulaadi, moraali ja kultuuri (Deklaratsioon 2022: lõik 4)

„Vene maailma“ ideoloogiat kasutasid Putin ja Kirill Krimmi poolsaare annekteerimise, Donbassi varisõja ja 2022 aasta veebruarist alanud täiemahulise sõja peamise õigustusena (Deklaratsioon 2022: lõik 4).

Kriitikute hinnangul on tegemist totalitaarse valeõpetusega (Deklaratsioon 2022: lõik 3).

2.5. Kokkuvõte

Ristiusu vastuvõtmisega Bütsantsist kaasnesid ka Bütsantsi mõjud riigi ja kiriku vaheliste suhete kujunemisel. Iseloomustades neid suhteid, on kasutatud nii „tsesaropapismi“ (lääne bütsantinistika lähenemisviis) kui „sümfoonia“ (Kurganovi järgi) mõisteid. Venemaa kontekstis on aga harmoonilist „sümfooniat“ harva eksisteerinud. Putini valitsemisaja Kremli ja VÕKi suhteid on nimetatud ka „asümeetriliseks sümfooniaks“, mis on kiriku jätkuv subordinatsioon riigile. Bütsantsi mõjudega seondub ka Kolmanda Rooma kontseptsioon ja sealt edasi Vene Maailma doktriin, mida on kasutatud Vene-Ukraina sõja peamise õigustusena.

Hiljutine "konservatiivne pööre" Venemaa poliitikas on tõstnud „vaimsete ja moraalsete väärtuste“ rolli sise- ja välispoliitilises diskursuses olulisele kohale (Petro 2018: 217). VÕKi ja

riigi vahel on tekkinud uus partnerlus, mis on traditsioonilise Bütsantsi sümfoonia moderniseeritud versioon. Seda iseloomustab "Vene Maailma" idee tõstmine võtmekontseptsioonile Venemaa suhetes Ukraina ja ülejäänud SRÜ riikidega. (SRÜ - Sõltumatute Riikide Ühendus on riikide ühendus, mis loodi poliitiliseks, majanduslikuks, humanitaar- ja kultuurialaseks koostööks endiste NSV Liidu liiduvabariikide vahel. Selle moodustasid Valgevene, Venemaa ja Ukraina 8. detsembril 1991. SRÜ Ühendusse kuulub enamik endisi Nõukogude Liidu liikmesriike, välja arvatud Balti riigid). Kuigi kirik on selles suhtes näiliselt alluva rollis, ei ole ta siiski mitte ainult Kremli tööriist, vaid viitab kiriku sisenemisele poliitikasse välispoliitika mõjutajana. Seega saab VF sise- ja välispoliitikas (sh agressiivses välispoliitikas) rääkida küll partnerlusest („sümfoonia“ moderniseeritud versioon), kuid mitte niivõrd riigi ja kiriku vahel kuivõrd kahe autokraadi – patriarh Kirilli ja president Putini – vahel.

3. VENE FÖDERATSIOON UKRAINA TERRITOORIUMIL ALATES MÄRTSIST 2014 JA USULISE MAASTIKU MUUTUMINE OKUPEERITUD ALADEL

Käesolevas peatükis kirjeldan usulist maastikku rõhuasetusega Ida-Ukraina piirkonnal (Krimm; Donetsk; Luhansk) enne selle territooriumi hõivamiskatseid Venemaa Föderatsiooni poolt ja usulise maastiku ning usuühenduste olukorra muutumist alates 2014. aasta kevadest, mil territoorium Venemaa Föderatsiooni poolt okupeeritakse. Olukorra muutumist käsitlen territooriumide ja ajaperioodide lõikes, samuti üldiselt usuühenduste kaupa. Peatüki eesmärk on vastata küsimustele: (1) kas ja kuidas vaadeldavatel territooriumidel usuline maastik muutub territooriumi valdaja muutudes; (2) kas üldised muutumismustrid on korduvad.

3.1. Olukord Ida-Ukrainas

Pärast Krimmi Autonoomses Vabariigis „referendumi“ toimumist (16. märtsil 2014) lõi Krimm Ukrainast lahku esitades ühinemispalve Venemaale. Pärast selle rahuldamist 18. märtsil 2014 allkirjastasid president Putin ja Krimmi juhid ühinemislepingu, mille tulemusel kuulutati Krimm autonoomseks vabariigiks kuuluvusega Venemaa Föderatsiooni koosseisu. Maailmas ei ole peaaegu ühtegi riiki, kes oleks tunnistanud või tunnistaks referendumi õiguspärasust ning Krimmi liitmist Venemaa Föderatsiooni koosseisu. Seega tunnustatakse jätkuvalt Krimmi kui Ukraina riigile ja haldusalasse kuuluvat territooriumi (Mölder, Sazanov, Värk 2014/ 2015: 1) Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) Peaassamblee poolt 27. märtsil 2014 vastu võetud resolutsioon 68/262, mis kannab pealkirja "Ukraina territoriaalne terviklikkus", sätestab, et

Krimmi autonoomne vabariik jääb rahvusvaheliselt tunnustatud osana Ukraina rahvusvaheliste piiride hulka. Samuti USA valitsus ei tunnusta Krimmi annekteerimiskatset Venemaa Föderatsiooni poolt ja peab Krimmi endiselt Ukraina osaks (UKRAINE.... 2015: 1).

Pärast seda kui 22.-23. veebruaril 2014 kukutati nn väarikuse revolutsiooni (nimetatud ka *euromaidan* ehk meeleavalduste ja rahutuste laine Kiievis, mis algas 21. novembril öhtul 2013) käigus Ukraina venemeelne president Viktor Janukovitš (Ukraina president 2010-2014), ei tunnistanud uut võimu Donetsk, Luhanski ja Harkivi oblasti venemeelsed liikumised. Nende poole läks üle ka enamused haldus- ja korraldusvaldajatest, kes hakkasid hõivama haldushooneid (Sokolov 2021: 108).

Harkiv õnnestus Ukraina võimudel taas enda kontrolli alla saada, kuid separatistide valdusesse jäi suur osa Donetsk ja Luhanski oblastist koos mõlema keskusega. Seejärel kuulutati 7. ja 28. aprillil 2014 välja vastavalt Donetsk Rahvavabariik (DRV) ja Luhanski Rahvavabariik (LRV). (Sokolov 2021: 109).

Krimmi okupeerimise ja annekteerimise järel algas Ida- ja Kagu-Ukraina linnades Venemaa mõjutatud relvakonflikt (Sõda Donbassis), mis jõudis aktiivsesse faasi 12. aprillil 2014, kui idapoolsete oblastite Ukrainast eraldumist pooldavate relvastatud separatistide salk haaras vene eruhvitseri Igor Strelkovi (Girkini) juhtimisel enda valdusesse strateegiliselt tähtsa raudtee- ja maanteeõlme Slovenski. Aktiivne lahingutegevus algas mais. Pärast Ukraina presidendi Petro Porošenko ametisse pühitsemist 7. juunil 2014 muutusid lahingud eriti intensiivseks (Sokolov 2021: 108-110).

13. aprillil tegi Ukraina riikliku julgeoleku- ja kaitsenõukogu (RJKN) teatavaks otsuse alustada Ida-Ukrainas relvajõudude osalemisel terroritõrjeoperatsiooni. Samal Päeval andis president korralduse viia see otsus ellu, eesmärgiga terrorismioht kõrvaldada ja Ukraina territoriaalne terviklikkus säilitada (Sokolov 2021: 108).

Catherine Belton, oma teoses „Putini inimesed“, iseloomustades Ukrainas alanud konflikti, kirjutab: „Pehme võim ja raudne rusikas – mina nimetan neid õigeusu Talibaniks“. Catherine Belton'i hinnangul „mõjutusoperatsioonid algasid Ukrainas vaikselt, ammu enne seda, kui vene agendid imbusid riigi idaosa regionaaladministratsioonidesse, aidates Kremli-meelsetel separatistidel neid raskusteta üle võtta. Ukraina poliitikud olid selleks ajaks pikka aega hoiatanud vene musta raha söövitava võimu ja mõju eest, mida oli olnud tunda hämarates gaasiskeemides, mis väidetavalt korrumpeerisid ja õõnestasid mitut järjestikust Ukraina presidenti. Selle kohalolekut oli tajuda Venemaa kasvavates investeeringutes Vene õigeusu

kiriku (VÕK) tegevusse, mille juured ulatusid ajalooliselt sügavale Ukrainasse. Ammu enne seda, kui Kremli-meelsed äärmuslased piirkonna üle võtsid, kutsusid õigeusu vaimulikud palvustel päästma Püha Russi, vene impeeriumi hälli, mis oli rajatud sajandeid varem Kiievis ja mis ühendas Venemaa, Ukraina ja Valgevene“ (Belton 2022: 337).

Venemaa 2022. aasta veebruaris toimunud laiaulatusliku sissetungi käigus Ukrainasse viidi Venemaa okupatsiooni alla veel rohkem Ukraina territooriume. Alates 2023. aasta märtsi lõpust kontrollib Venemaa umbes 17% Ukraina territooriumist: (1) 100% Krimmist (sealhulgas Sevastopol); (2) peaaegu kogu Luhanski piirkonda; (3) umbes 60% Donetsk piirkonnast; (4) umbes 70% Zaporozje piirkonnast; (5) umbes 70% Hersoni oblastist; (6) väikesed osad Mykolaivi ja Harkivi oblastist (Corley 2023: lõik 19).

Pärast rahvusvahelise üldsuse poolt laialdaselt hukka mõistetud nn rahvahääletust, Venemaa okupatsiooni all olevatel aladel, annekteeris Venemaa 5. oktoobril 2022 ebaseaduslikult DRV ja LRV, säilitades need nimed koos Ukraina Zaporizhia ja Hersoni piirkondadega (Corley 2023: lõik 20).

3.2. Usuline maastik enne 2014

3.2.1. Religioon Ukraina põhiseaduses

Ukraina põhiseaduse artikkel 35 käsitleb mõtte- ja usuvabadust. Artikli kohaselt on igaühel veendumuse-, usu- ja mõttevabadus. Kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse on vaba. Riigikirikut ega kohustuslikku usku ei ole. Seadus annab õiguse uskumisele või mitteuskumisele. Riik, religioossed organisatsioonid ja haridus on omavahel lahutatud. Samas mitte keegi ei ole vabastatud riigi ees kohustuste või seaduste täitmisest religioossetel põhjustel (Constitution of Ukraine).

Kui sõjaväekohustuse täitmine on kodaniku usuliste veendumustega vastuolus, peab ta sooritama alternatiivse mitte-militaarse asendusteenistuse (Constitution of Ukraine). Põhiseadusest tuleneb, et iga inimene on vaba oma usku tunnistama ja praktiseerima, nii üksinda kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt on igaühel õigus täita usutalitusi, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist ega kõlblust ja kui see ei piira teiste isikute õigusi ja vabadusi (Constitution of Ukraine).

3.2.2. Religioon õiguslikus raamistikus

Ukraina seadusandluse kohaselt on usupoliitika eesmärk taastada täielik dialoog erinevate sotsiaalsete, etniliste, kultuuriliste ja usuliste rühmade esindajate vahel, et soodustada salliva ühiskonna loomist ning tagada usu- ja veendumusvabadus (UKRAINE.... 2017: 2).

Kriminaalkodeksis on sätestatud karistused (rahatrahv või vangistus) tahtliku tegevuse eest, mis õhutab rahvuslikku, rassilist või usulist vaenu ja vihkamist, rahvusliku au ja vääriskuse alandamist või kodanike tunnete solvamist seoses nende usuliste veendumustega, samuti igasuguse otsese või kaudse õiguste piiramise või kodanikele otseste või kaudsete privileegide andmise eest rassi, nahavärvi, poliitiliste, usuliste ja muude veendumuste, puude, soo, etnilise ja sotsiaalse päritolu, varalise seisundi, keeleliste või muude tunnuste alusel (2021 Report: 6).

3.2.3. Elanikkonna religioosne enesemääratlus

Razumkovi keskuse uuringu, Ukraina elanikkonna religioossest enesemääratlusest (sõltumata sellest, kas uuringus osaleja käib kirikus või mitte), kohaselt 67% vastanutest määratleb end, 2013. aasta küsitluse tulemusena, usklikena. Kõhklejaid (ei määratle ennast usklikuna ega ka mitteusklikuna) on 14,7%, mitteusklikena määratleb ennast 5,5% ja veendunud ateistidena 2,0% küsitletutest. „Ei huvitu nendest teemadest“ 5,1% ja „ei oska öelda“ 5,7% vastanutest (Specifics....2021: 33).

End usklikena määratlenud vastanutest identifitseerib end 70,2% õigeusklikena, kellest 22,4% on KPUÕK järgijad ja asuvad peamiselt riigi kesk- ning läänepoolsetes oblastites (piirkondades). 17,4% vastanutest identifitseerib end MPUÕK liikmetena ja on esindatud riigi kõigis piirkondades, kuid enam on neid idapoolsetes ja vähem läänepoolsetes oblastites (Specifics....2021: 39-44).

Razumkovi keskuse uuringu kohaselt määratleb 5,7 % elanikkonnast end kreekakatoliiklasteks, 1,3% roomakatoliiklasteks, 0,8% protestantideks, 0,7% islamiusulisteks, 0,3% judaistideks. Veel 8,6% määratleb end „lihtsalt kristlasena“ ja 11,3% ütleb, et ei kuulu ühessegi religioossesse rühma. „Ei oska vastata“ märgib 0,5% küsitletutes (Razumkov Centre 2022: 24). Ukraina kreekakatoliku kirik (UKK) on suurim mitteortodoksne kirik, kuhu kuulub hinnanguliselt 4 miljonit liiget. Roomakatoliku kirikul on enda hinnangul 1 miljon liiget.

Valitsusasutuste ja sõltumatute mõttekodade hinnangul on moslemite arv 500 000, kuigi mõnede moslemite juhtide hinnangul on see 2 miljonit. Valitsuse andmetel on enamik neist krimmitatarlased, keda on hinnanguliselt 300 000. Ukraina Evangeelne Baptistide Liit (UEBL) on suurim protestantlik kogukond. Teiste kristlike rühmade hulka kuuluvad nelipühilased, seitsmenda päeva adventistid, luterlased, anglikaanid, kalvinistid, metodistid, presbüterlased, Jehoova tunnistajad ja Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kiriku liikmed (mormoonid). Samuti on esindatud budistid, Falun Gongi praktiseerijad ja Krišna teadvuse järgijad. 2001. aasta valitsuse rahvaloenduse andmetel on riigis hinnanguliselt 103 600 juuti. Mõned kohalikud

juudi juhid hindavad juudi päritolu inimeste arvu siiski kuni 370 000-ni (2015 Report....lõik 7-8).

21. augustil 2021, Ukraina iseseisvuse 30. aastapäeval Kiievis, kohtumisel oikumeenilise patriarhi Bartholomeos I-ga, nimetas president Zelenski Ukrainat unikaalseks näiteks paljude usuliste konfessioonide rahumeelsest koeksisteerimisest (2021 Report: 20).

President Zelenski märkis aga ka, et Venemaa kasutab religiooni "hübriidrelvana" Ukraina vastu, rikkudes põhilisi inimõigusi ja -vabadusi, eelkõige usuvabadust, alates 2014. aasta kevadest Venemaa kontrolli all oleval Ida-Ukraina territooriumil (2021 Report: 20).

3.2.4. Krimmi Autonoomne vabariik

Krimm on Ukraina eriline piirkond nii geograafilises, ajaloolises, etnilises kui ka usulises mõttes. Krimmi poolsaarel domineerivad arvuliselt kahe maailmareligiooni, kristluse ja islami, järgijad. Seal elavad erinevate etniliste kogukondade, sealhulgas põlisrahvaste esindajad, keda ühendab ühine ajalugu. Krimmi ja Sevastopoli annekteerimine Venemaa poolt 2014. aastal tõi kaasa mitmeid negatiivseid ja traagilisi tagajärgi, sealhulgas Ukraina kodanike usu- ja südametunnistusvabaduse süstemaatilise rikkumise ajutiselt okupeeritud territooriumil (Ivanets, Krasnodemska 2022: 37). Venemaa ulatuslik sissetung Ukrainasse veebruaris 2022 süvendas Ukraina õigeusu kiriku kriisi Krimmis veelgi (Ivanets, Krasnodemska 2022: 36).

Õigeusk ja islam on poolsaarel kõige levinumad religioonid (*Ibid*).

Ukraina Õigeusu Kiriku (ÕKU) Krimmi piiskopkonnal on eriline positsioon Krimmi religioossete struktuuride spektris. Selle liikmeskond ei ole Krimmi õigeusklike seas arvukaim (selle liikmeskond on tõenäoliselt suuruselt teine õigeusu kogukond Krimmi elanike seas), kuid pärast seda, kui 2019. aasta jaanuaris Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh Bartholomeos I andis iseseisvusakti (*tomose*) uuele Õigeusu Kirikule Ukrainas (ÕKU), omandas ÕKU kogu Ukrainas, sealhulgas Krimmi poolsaarel, kanoonilise õiguse seisukohast erilise legitiimsuse. Sellest sai 15. kanooniline autokefaalne kirik, mis on ühe oikumeenilise õigeusu kiriku täielik ja iseseisev administratiivne osa (ilma teiste autokefaalsete kirikute vahenduseta) (Ivanets, Krasnodemska 2022: 37).

Krimmi elanike suhtumine usuküsimustesse 21. sajandi alguses on sarnane kogu Ukraina elanike suundumustele üldiselt. Nii tunnistas Razumkovi keskuse 2008. aasta sotsioloogilise uuringu kohaselt 67,9% Krimmi elanikest end usklikuks (võrreldes 73%-ga kogu Ukrainas üldiselt), 25% mitteusklikeks (võrreldes 22%-ga kogu Ukrainas üldiselt). Valdav enamus

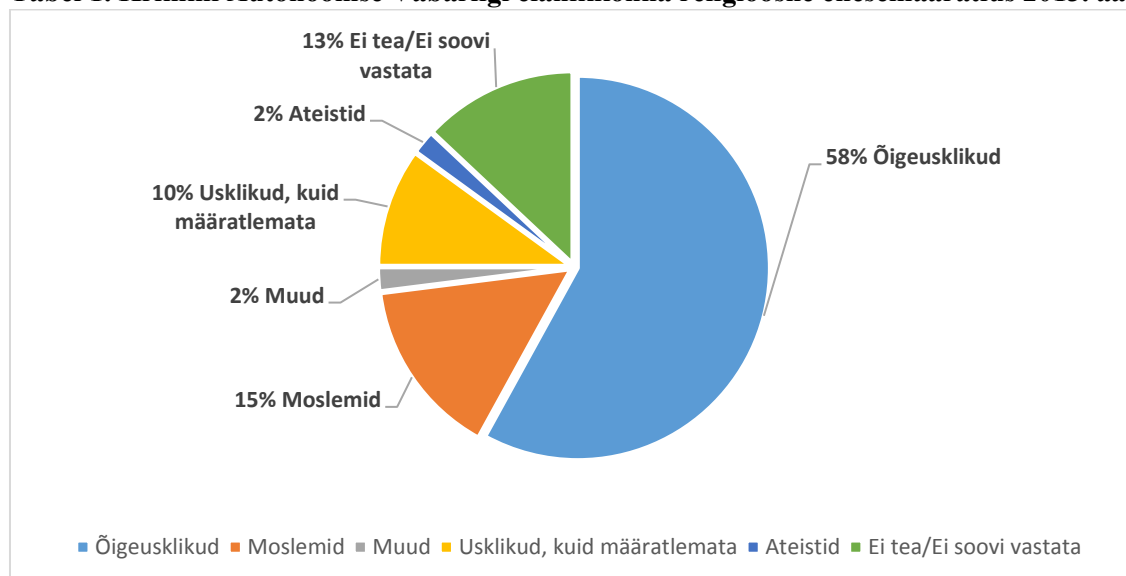
usklikest ukrainlastest Krimmis (76,6%) määratlesid end õigeusklikeks, vähem kui 1% usklikest ukrainlastest määratles end moslemina (Ivanets, Krasnodemska 2022: 40).

2011. aasta alguses kuulus suhteline enamus (47%) Krimmi Autonoomses Vabariigis tegutsevatest usuorganisatsioonidest moslemi kogukondadele; õigeusu kogukondade osakaal oli 29,2%. UÕK koguduste osakaal oli 26,5%. Siinjuures tuleb märkida, et religioosete struktuuride arv ei ole antud juhul korrelatsioonis nende pooldajate arvuga (Ivanets, Krasnodemska 2022: 40).

Sel ajal oli 18,2% Krimmi õigeusklikest positiivselt ja 7,2% negatiivselt suhtunud KPUÕK-sse, ning 13,4% positiivselt ja 5,3% negatiivselt UAÕK-sse. Seega, Krimmi annekteerimise ajaks Venemaa Föderatsiooni poolt, suhtusid Krimmi elanikud üldiselt positiivselt õigeusku ning KPUÕK Krimmi piiskopkond oli vaatamata oma suhteliselt positiivsele positsioonile (suhtumises Krimmi elanikkonna poolt) usuvähemus, kuid mis mängis erilist rolli Krimmi ukrainlaste kogukonna vaimses elus (Ivanets, Krasnodemska 2022: 40).

IRI (*International Republican Institute*) 2013. aasta uuringu (*Arvamusuuring Krimmi Autonoomse Vabariigi elanike seas 16. mai - 30. mai 2013*) kohane elanikkonna religioosne enesemääratlus on esitatud allpool olevas tabelis (Tabel 1). Uuring viidi läbi Krimmi Autonoomses Vabariigis, sealhulgas Sevastopoli linnas. Uuringu tulemuste kohaselt määratleb end õigeusklikena 58%, moslemiusulistena 15%, muude usuühenduste ja konfessioonide esindajatena 2%, ateistidena 2% küsitletuist, lihtsalt usklikena (ei määratle end ühegi religiooni esindajaks) 10% (IRI.... 2013: 2).

Tabel 1. Krimmi Autonoomse Vabariigi elanikkonna religioosne enesemääratlus 2013. aastal

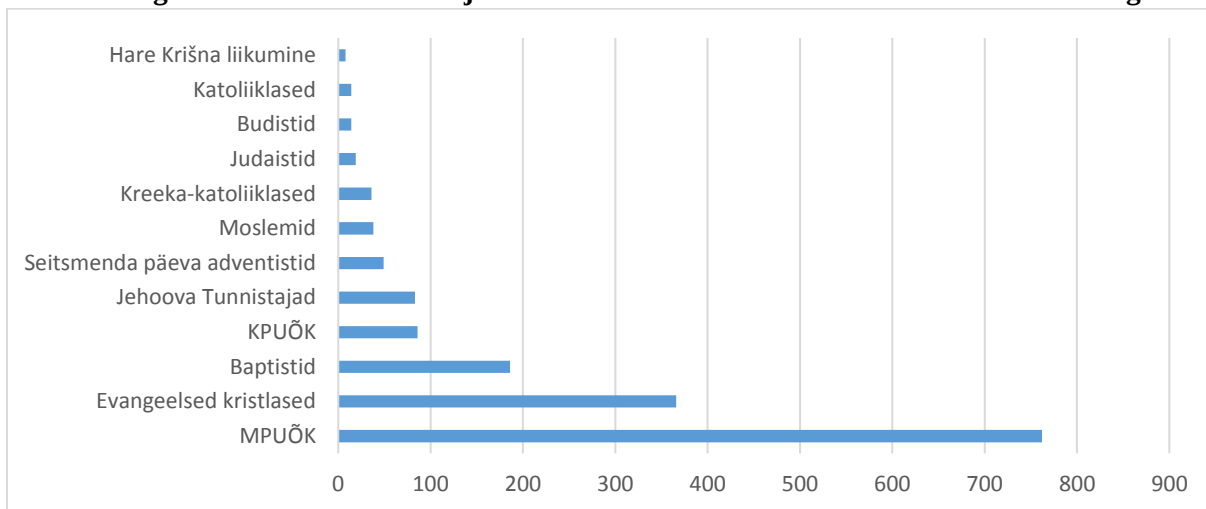

Allikas: IRI 2013: 38

3.2.5. Donetsk

Enne Venemaa okupatsiooni oli Donbassis, vaatamata enamuse elanikkonna õigeuskliku enesemääratlusele, ka hulk teisi konfessioone ja usuühendusi (Tabel 2). 2014. aasta alguses tegutses Donetskis 1797 usuorganisatsiooni. Nendest 762 kogudust kuulus MPUÕK-le ja 86 KPUÕK-le.

Tabel 2. Koguduste konfessionaalne ja arvuline struktuur Donetskis 2014. aasta alguses

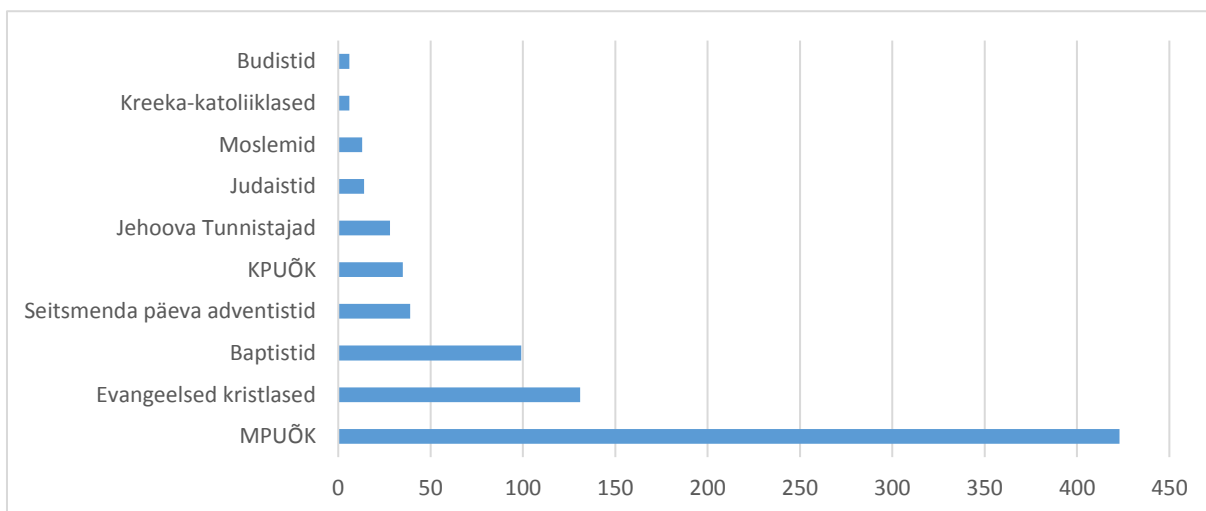

Allikas: Zoria 2018: lõik 9

3.2.5. Luhansk

Luhanski oblastis oli 2014. aasta alguse seisuga 835 usuorganisatsiooni (Tabel 3). Nendest kuulus 423 MPUÕK-le ja 35 KPUÕK-le.

Tabel 3. Koguduste konfessionaalne ja arvuline struktuur Luhanski oblastis 2014. aasta alguses

Allikas: Zoria 2018: lõik 10

3.3. Muutused usulisel maastikul 2014-2022

Venemaa vägede ja Venemaa toetatud sõjaväestatud jõudude poolt okupeeritud Ukraina territooriumidel muutus olukord usumaastikul ning religioonipoliitikas üldiselt: (1) okupatsioonivõimud rakendasid usulise tegevuse reguleerimiseks VF-s kehtivaid seaduseid või/ja kehtestasid selleks seadused, mis sarnanevad samalaadsetele Venemaal kehtivatele seadustele; (2) vastu võetud või/ja rakendatud seadused on teatavate usuühenduste tegevust keelustavad või piiravad; (3) MPUÕK-le, mis on okupatsioonivõimude poolt tunnustatud nn „Moskva patriarhaadi kanoonilise territooriumi raames“ on seadustes tehtud erand; (4) KPUÕK/ÕKU suhtes rakendatakse diskrimineerimispoliitikat; (5) leiab aset usu- ja veendumusvabaduse, kui ühe olulise inimõiguse, piiramine; (6) paljud usuühendused on kuulutatud äärmuslikeks organisatsioonideks.

3.3.1. Krimmi Autonoomne Vabariik

Pärast Krimmi Autonoomse Vabariigi okupeerimist ja annekteerimist Venemaa Föderatsiooni poolt 2014. aasta kevadel muutus olukord usumaastikul: (1) okupatsioonivõimud rakendavad territooriumil VF-i seadusi, sealjuures piiranguid usu- ja veendumusvabaduse teostamisele; (2) okupatsiooniriik järgib järjekindlat diskrimineerimispoliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes, mille eesmärk on nende väljatõrjumine Krimmist; (3) Okupandid nõuavad ÕKU koguduselt, et need registreeriks end ümber VF seaduste alusel, mistõttu on ÕKU koguduste ja teiste struktuuride ajaperioodil 2014-2021 drastiliselt vähenenud. Alates Krimmi annekteerimisest 2014. aastal moodustab põhiosa ÕKU usklikest Krimmi ajutiselt okupeeritud territooriumil ukrainlastest, kes on okupatsioonivõimude poolt muudetud üheks kahest enim diskrimineeritud etnilisest kogukonnast (Ivanets, Krasnodemska 2022: 37).

Kuna Venemaa hävitas ebaseaduslikult Krimmi ukrainlaste poliitilised ja avalikud struktuurid, enne 2014. aastat eksisteerinud ukraina haridusasutused ja massimeedia, *de facto* välistas ukraina keele ametiasutuste töökeelena, kiusab taga Ukraina kogukonna juhte ja aktiviste Krimmi autonoomses Vabariigis ja Sevastopolis, on osalemine Krimmi piiskopkonna tegevuses üks vähestest võimalustest säilitada ja kaitsta Ukraina identiteeti paljude Krimmi elanike jaoks. (Ivanets, Krasnodemska 2022: 37). See usuline organisatsioon on Krimmi ukrainlaste jaoks oluline ukraina identiteedi säilitamise keskus tingimustes, kus Venemaa hävitab Krimmi ukraina sotsiaal-poliitilisi ja kultuuri-hariduslikke institutsioone (Ivanets, Krasnodemska 2022: 36). Seega Vene okupatsioonivõimud ei riku mitte ainult kodanike õigust usu- ja veendumusvabadusele, vaid see on ka viis diskrimineerida Krimmi ukraina kogukonda, mis

2001. aasta seisuga oli 576 600 inimest ja on suuruselt teine ajutiselt okupeeritud poolsaarel (Ivanets, Krasnodemska 2022: 38).

Kõigi Ukraina õigeuskirikute ühendamisnõukogul 2018. aasta detsembris esindas Krimmi usklikke vaimulikkonna ja usklikke delegatsioon, mida juhtis Simferopoli ja Krimmi peapiiskop Kliment (sünd. 1969, ilmalik nimi Pavlo Kushch), kes kuulus KPUÕK patriarhaati. MPUÕK kolme Krimmi piiskopkonna esindajad ei osalenud ühenduskogus. Selle tulemusel päris ÕKU Krimmi piiskopkond *de facto* KPUÕK patriarhaadi struktuurid, selle vaimulikkonna ja usklikud ajutiselt okupeeritud Krimmis (Ivanets, Krasnodemska 2022: 38).

Edaspidi käesolevas töös Krimmi kontekstis käsitletakse KPUÕK ja ÕKU Krimmi piiskopkondade olukorda aastatel 2014-2022 koos ühe organisatsioonilise struktuurina, mis detsembris 2018 - jaanuaris 2019 muutis oma staatust ilmalike seaduste ja kanoonilise õiguse mõttes.

Olulist rolli Ukraina Õigeusu Kiriku Krimmi piiskopkonna elus mängib peapiiskop Kliment. Tema tegevus piiskopkonna struktuuride säilitamiseks okupatsiooni olukorras on olnud olulise tähtsusega (Ivanets, Krasnodemska 2022: 40).

Kohe pärast Krimmi okupeerimist Venemaa Föderatsiooni poolt sattus Ukraina Õigeusu Kiriku Krimmi piiskopkond surve alla. Peapiiskop Kliment toetas avalikult poliitvange, väljendas avalikult oma seisukohta, abistas Ukraina sõjaväeüksusi ja keeldus Krimmi kiriku ümberregistreerimisest Venemaa seaduste alusel (Ivanets, Krasnodemska 2022: 40).

11. märtsil 2014 tegi Kiievi patriarhaadi piiskoppide nõukogu ametliku avalduse, milles mõistis okupatsiooni hukka ja õnnistas Ukraina armeed ja rahvast oma riigi suveräänsust ja territoriaalset terviklikkust kaitsma. Lisaks on piiskopliku nõukogu avalduses kirjas juba okupatsiooni esimestel päevadel toimunud usklikke õiguste rikkumised, sealhulgas koguduseliikmete röövimise (Ivanets, Krasnodemska 2022: 41).

Tänu Ukraina Õigeusu Kiriku Krimmi piiskopkonna piiskoppide, sealhulgas peapiiskop Klimenti nendele seisukohale, mida toetas ka suurem osa vaimulikest ja koguduseliikmetest, on KPUOK/ÕKU kogudused Krimmis aastatel 2014-2022 kristliku usuelu ja ukraina kultuurielu keskused. Nad peavad jumalateenistusi valdavalt ukraina keeles ja tähistavad ukraina rahvuslikke pühi, Ukraina iseseisvuspäeva ja muid mälestusüritusi (Ivanets, Krasnodemska 2022: 41-42).

Aastatel 2014-2022 pöördus piiskop Kliment korduvalt rahvusvaheliste organisatsioonide (ÜRO, OSCE, Euroopa Nõukogu jne), Budapesti memorandumide riikide juhtide, Ukraina

presidentide Petro Porošenko ja Volodõmõr Zelenski, Venemaa presidendi Vladimir Putini, õigeusu kirikute ja teiste konfessioonide juhtide poole, et tagada KPUOK/ÕKU Krimmi usklikel ja Krimmi etniliste ukrainlaste õigused (Ivanets, Krasnodemska 2022: 42).

2022. aasta märtsi alguses, pärast seda, kui Venemaa oli alustanud uut laiaulatuslikku sõda Ukraina riigi vastu, mõistis Kliment oma pöördumises vene emadele hukka Venemaa poolt Ukraina vastu alustatud sõja ja kutsus vene emasid kutsuma oma lapsi sõjaväest ära, et nad ei sureks mõrtsukatena Ukraina pinnal (Ivanets, Krasnodemska 2022: 43).

Vastavalt okupatsiooni ajal kehtivatele rahvusvahelise inimõiguste normidele peab Venemaa Föderatsioon järgima *status quo ante bellum* (olukord, nagu see oli enne sõda) põhimõtet, hoidudes oma õigusaktide laiendamisest okupeeritud territooriumile. Venemaa on seda põhimõtet rängalt rikkunud, laiendades oma õigusakte okupeeritud territooriumile juba okupatsiooni esimestel päevadel (Ivanets, Krasnodemska 2022: 43).

Krimmi territooriumile õigusvastaselt laiendatud Venemaa õigusaktide kohaselt on liikmelisus usulises organisatsioonis võimalik ainult siis, kui inimesel on Venemaa kodakondsus või muu õiguslik alus Vene Föderatsioonis viibimiseks, näiteks elamisluba. See tähendab, et kui inimene tahab olla kogukonna liige, peab ta saama Venemaa passi või elamisloa. Kui isik keeldub nende dokumentide hankimisest, ei saa ta olla usulise ühenduse liige ja jääb ilma võimalusest püsivalt Krimmis viibida vastavalt Venemaa Föderatsiooni rändeseadusele (Ivanets, Krasnodemska 2022: 44). Selline lähenemine mõjutas negatiivselt Ukraina Õigeusu Kiriku Krimmi piiskopkonna koguduseliikmete ja preestrite usuelu, kuna neil ei olnud pärast Krimmi okupatsiooni algust enam Krimmis alalist registreeritud elukohta (Ivanets, Krasnodemska 2022: 44).

Vastupidiselt rahvusvahelisele õigusele nõudis Venemaa usuliste organisatsioonide ümberregistreerimist 1. märtsiks 2015. Selle rakendamist raskendas täiendav vajadus järgida Venemaa Föderatsiooni Föderatsiooni seadust "*südametunnistuse ja usuliste ühenduste vabaduse kohta*". Selle seaduse kohaselt on usulise organisatsiooni staatus ainult juriidilise isikuna registreeritud ühingul. Samal ajal keeldusid okupatsioonivõimud korduvalt ametlikult registreerimast KPUÕK/ÕKU usklikel kogudusi Krimmis (Ivanets, Krasnodemska 2022: 44).

KPUÕK Krimmi piiskopkond, mis alates 15. detsembrist 2018 kuulub ÕKU koosseisu, on keeldunud registreerimisest Venemaa ebaseaduslikes ametiasutustes põhimõtteliselt, mistõttu tema struktuurid on kaotanud okupatsioonivalitsuse hinnangul juriidilise isiku staatuse ja seega on tal võimatu teha tehinguid, avada pangakontosid ja teostada muid oma nõuetekohaseks toimimiseks olulisi tegevusi. Lisaks märgivad inimõiguste aktivistid, et koos okupatsiooniga

levis Krimmi territooriumile Venemaa poolne sallimatu poliitika kristlike konfessioonide (välja arvatud Moskva Patriarhaadi õigeusu kirik) suhtes, mis viis KPUÕK (nüüd ÕKU) olukorra halvenemiseni poolsaarel (Ivanets, Krasnodemska 2022: 44). 2018. aasta jaanuaris oli alles vaid üheksa kogudust, võrreldes viiekümne kahega 2014. aastal (Leustean, Samokhvalov 2019: 207).

Pärast Krimmi okupeerimist Venemaa Föderatsiooni poolt laiendas Moskva patriarhaat märkimisväärselt oma otsest kontrolli Krimmi patriarhaadi üle. 2014. aasta juunis ja juulis palus MPUÕK patriarh Krimmi ja Simferopoli piiskopkonda Venemaa justiitsministeeriumis ümber registreerida. Sellega jäid kogudused kanooniliselt MPUÕK alla, kuid praktikas oli Moskvale vetoõigus piiskoppide ametisse nimetamise ja piiskopkonna koguduste otsuste üle. Mis kõige tähtsam, Moskva patriarhaat sai peamiseks kasusaajaks kirikuvara haldamisel, kasutades ja käsutades seda ilma MPUÕK loata. MPUÕK juhtkond Kiievis ei protesteerinud (Leustean, Samokhvalov 2019: 207).

VÕK tegi otsuse viia Krimmis asuvad ÕKU piiskopkonnad üle VÕKi-u jurisdiktsiooni alla. VÕK tegi selle otsuse seoses ÕKU nõukogu 27. mai 2022. aasta resolutsiooniga nr 7, mis volitas ÕKU piiskopkondi tegutsema Kiievist sõltumatult sõjaolukorra tõttu, samuti seoses Krimmi mõnede piiskoppide taotlustega viia oma piiskopkonnad otse Moskva alluvusse. Selle tulemusena moodustati VÕK Krimmi metropoliitkond, mille põhjenduseks oli takistatud regulaarne kiriklik suhtlus Krimmi (Venemaa kontrolli all oleva) ja Kiievi vahel (Ponomariov 2022: 7).

7. juuni 2022 VÕK sinodi otsusega viidi Krimmi kolm diötseesi otsesesse alluvusse Moskva patriarhile, millega vormiliselt lõpetati MPUÕK olemasolu Krimmi territooriumil (Kilp, Pankhurst 2022b: 2)

Aastatel 2014-2022 on represseerinud Venemaa okupatsioonivõimud pidevalt KPUÕK (nüüd ÕKU) Krimmi piiskopkonna preestreid ja usklikke. Nende usu- ja veendumusvabaduse õiguste rikkumine on muutunud laialdaseks ja süstemaatiliseks. Agressiivne venemeelne avalikkus on osalenud mõnikord ÕKU vastu suunatud ebaseaduslikes tegevustes (Ivanets, Krasnodemska 2022: 44-45).

Alates 2014. aastast ja eriti alates 24. veebruarist 2022 on ÕKU tegutsenud tohutu poliitilise surve all: selle staatuse võib igal ajal tühistada, ja selle liikmed kogevad pidevalt ähvardusi ja füüsilist vägivalda (Ponomariov 2022: 10).

17. veebruaril 2022 võttis Ukraina Ülemraada vastu resolutsiooni ÕKU Krimmi piiskopkonna usklikke usu- ja veendumusvabaduse õiguse kaitsmiseks ja kirikuhoonete ning -ruumide

säilitamiseks, mis sisaldab seadust „*Kodanike õiguste ja vabaduste ning õiguskorra tagamise kohta Ukraina ajutiselt okupeeritud territooriumil*” ja Püha Volodõmiri ja apostlitega võrdse Olga katedraali Krimmi Autonoomse Vabariigi omandist riigi omandisse võtmist (Ivanets, Krasnodemska 2022: 54).

Aastatel 2016-2020 kiitis ÜRO heaks viis resolutsiooni inimõiguste olukorra kohta Krimmi Autonoomses Vabariigis ja Sevastopoli linnas. Nendes keskendutakse poliitvangide küsimusele, Ukraina ja Krimmitatari aktivistide tagakiusamisele Krimmis, piinamisele ja ebaseaduslikule vangistamisele, usuvähemuste tagakiusamisele, veendumus-, usu- ja sõnavabaduse piiramise probleemidele. ÜRO mõistab need ja muud inimõiguste rikkumised Venemaa poolt okupeeritud Krimmi poolsaarel hukka ning märgib, et Venemaa ei ole täitnud eelmisi resolutsioone ja olukord on järjest halvenenud (Ivanets, Krasnodemska 2022: 55).

20. aprillil 2017 kuulutas Venemaa ülemkohus "Jehoova tunnistad Venemaal" äärmuslikuks organisatsiooniks. Kohus otsustas selle usuorganisatsiooni halduskeskuse likvideerida ja keelata selle tegevuse Vene Föderatsiooni territooriumil. Samuti otsustas kohus jätta organisatsiooni vara riigi tuludesse. Keeldu kohaldati ka kahekümne kahe Jehoova tunnistajate organisatsiooni suhtes Krimmis (Siedov 2018: 23).

Krimmi protestantlike kirikute puhul kasutab massimeedia terminit "sektid" ja nimetab koguduseliikmeid negatiivse tähendusega "dissidentideks". Lisaks süüdistatakse protestante selles, et nad tegutsevad USA ja Lääne-Euroopa kasuks (Siedov 2018: 30).

Olukorda erinevate usuliste rühmade puhul Krimmis raskendab oluliselt Venemaa ja Krimmi massimeedia poolt kasutatav vihakõne. See arendab ühiskonnas negatiivset suhtumist sellistesse usurühmadesse ja nende liikmetesse, nende eelarvamuslikku kohtlemist võimude poolt *de facto* ning piirab õigust kaitsele ja õiglasele kohtumõistmisele. Usurühmad, kellele vihakõned on suunatud, on moslemid, protestantlikud kirikud, Ukraina kreekakatoliku kirik ja Kiievi patriarhaadi ukraina õigeusu kirik (Siedov 2018: 28). Moslemite puhul kasutatakse tavaliselt mõistet "islamistid" negatiivses kontekstis. Massimeedia mainib sageli, et moslemid on seotud terroriaktidega või organisatsioonidega, luues moslemitest terroristide kuvandit (Siedov 2018: 28). Moslemirühmitust Hizb ut-Tahrir peetakse Venemaa Föderatsiooni seaduste kohaselt terroristlikuks organisatsiooniks (2021 Report.... 2021: 38).

Samuti leiavad vihakõned kasutamist Krimmi valitsuse poolt. Krimmi Vabariigi juhi dekreedis "Krimmi Vabariigis terrorismiideoloogia vastu võitlemise tervikliku kava heakskiitmise kohta aastateks 2015-2018" määratletakse moslemiriikidest pärit töötajad "kõige enam terrorismiideoloogiast mõjutatud" isikutena (Siedov 2018: 28).

Venemaa massimeedia ja Venemaa poliitikud kasutavad vihakõnet Ukrainaga seotud kirikute suhtes. Ukraina kreekakatoliku kirikut (UKK) nimetatakse sageli "uniaatideks", rakendades mõistet „uniaadid“ negatiivse tähendusega. Kui mainitakse Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikut (KPUÕK), nimetatakse seda illegaalseks, skismaatiliseks ja tunnustamata kirikuks (Siedov 2018: 29).

Krimmi protestantlike kirikute puhul kasutab massimeedia terminit "sektid" ja nimetab koguduseliikmeid negatiivse tähendusega "dissidentideks". Lisaks süüdistatakse protestante selles, et nad tegutsevad USA ja Lääne-Euroopa kasuks (Siedov 2018: 30).

6. juulil 2018 allkirjastas Venemaa president föderaalseaduse nr 374-FZ "Terrorismivastast võitlust käsitleva föderaalseaduse ja teatavate Venemaa Föderatsiooni õigusaktide muutmise kohta, et võtta täiendavaid meetmeid terrorismivastaseks võitluseks ja avaliku julgeoleku tagamiseks". Seadus võeti vastu Venemaa riigiduma (parlamendi) liikme Irina Jarovaja soovitatud muudatuste paketi raames, et karmistada karistusi "äärmusliku" ja "terroristliku" tegevuse eest (nn Jarovaja pakett) (Siedov 2018: 12).

Seadus nr 374-FZ lubab üksnes sellise misjonitegevuse, mis piirdub kultushoonete, rajatiste või kruntidega, mis kuuluvad usuorganisatsioonidele, samuti kalmistutel ja palverännakukohtades. Misjonitegevust võivad seaduses sätestatud korras teostada ainult isikud, kes on selleks kirjalik volitus usulise organisatsiooni poolt (Siedov 2018: 12).

Venemaa on laiendanud neid piiranguid ka okupeeritud Krimmi territooriumile (Siedov 2018: 12). Nn "Jarovaja paketiga" kehtestatud muudatused piiravad oluliselt usuorganisatsioonide võimalusi oma veendumuste levitamiseks või usupraktika teostamiseks. Krimmis kiusatakse inimesi taga usulise sisuga trükiste levitamise eest väljaspool kirikuid, religioosse organisatsiooniga suhtlemise eest, jumalateenistusele kutsumise eest, kui sellise kutse või soovitus edastab isik, kellel ei ole selleks kirjalikku volitust või kui volitust omav isik annab selle väljaspool kiriku- või kultusehoonet (Siedov 2018: 15).

Vastavalt rahvusvahelisele tunnustusele, on Krimm autonoomne piirkond ja kuulub jätkuvalt Ukraina rahvusvaheliste piiride sisse ning on ametlikult Ukraina põhiseaduse ja seaduste alluvuses. Pärast Venemaa okupatsiooni jätkavad Venemaa okupatsioonivõimud siiski Venemaa Föderatsiooni seaduste rakendamist territooriumil (2020 Report: 38).

Venemaa agressiivne sõda Ukraina vastu ja eelkõige Krimmi okupeerimine on avaldanud negatiivset mõju KPUÕK Krimmi piiskopkonna ja ÕKU olukorrale. See oli üks kõige enam mõjutatud usuorganisatsioone Krimmi poolsaarel aastatel 2014-2022 okupatsiooniriigi poliitika tõttu. Ühest küljest on see seotud inimõiguste ja vabaduste ning mittevenelaste etniliste kogukondade õiguste olukorra järsu halvenemisega uustotalitaarse Venemaa poliitika tõttu.

Teisest küljest järgib okupatsiooniriik järjekindlalt diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes ajutiselt okupeeritud territooriumil, mille eesmärk on nende järkjärguline, kuid järjekindel väljatõrjumine Krimmist (Siedov 2018: 56-57).

Agressorriigi sihipärase poliitika tulemusena, on ÕKU koguduste ja teiste struktuuride arv Krimmis alates okupatsioonist ajaperioodil 2014-2021 vähenenud 46 usukogukonnalt 7-le ja 23-lt preestrilt 4-le. Seega on koguduste arv vähenenud rohkem kui kuus korda ja vaimulike arv on okupatsioonivõimude surve all vähenenud peaaegu kuus korda (Siedov 2018: 58).

Venemaa ulatuslik sissetung Ukrainasse veebruaris 2022 süvendas Ukraina õigeusu kiriku kriisi ajutiselt okupeeritud Krimmis veelgi. KPUÕK/ÕKU Krimmi piiskopkonna olukorra analüüs ajutiselt okupeeritud Krimmis näitab pidevat negatiivset halvenemistendentsi. On ilmselge, et okupatsiooniriigi poliitika eesmärk ei ole ÕUK usklike õiguste rikkumine, vaid selle tegevuse lõpetamiseks tingimuste järkjärguline loomine (Siedov 2018: 58-59).

Venemaa kontrolli all olevad ÕKU piiskopkonnad liiguvad tõenäoliselt VÕK-i jurisdiktsiooni alla kooskõlas Moskva Patriarhaadi uue poliitikaga, mis näib tõlgendavat kanoonilist õigust vastavalt *cuius regio eius religio* (kelle territoorium, selle usk) põhimõttele (Ponomariov 2022: 10).

ÜRO inimõiguste ülemvoliniku büroo (OHCHR) on oma aruandes inimõiguste olukorra kohta Ukrainas 1. augustist 2020 kuni 31. jaanuarini 2021 mõistnud hukka "Venemaa Föderatsiooni okupatsioonivõimude poolt Venemaa Föderatsiooni õigusaktide ebaseadusliku kohaldamise okupeeritud territooriumil (Krimmis)" (Corley 2023: lõik 20-23).

3.3.2. Donetsk

Venemaa okupatsiooni all oleval Donetskis oblasti territooriumil muutus olukord usumaastikul ja religioonipoliitikas: (1) okupatsioonivõimud kehtestasid seadused, mis sarnanevad samalaadsetele Venemaal kehtivatele seadustele; (2) vastu võetud ja rakendatud seadused on teatavate usuühenduste tegevust keelustavad või piiravad, millega rikutakse õigust usu- ja veendumusvabadusele, eelistatud on õigeusk; (3) KPUÕK/ÕKU suhtes rakendatakse diskrimineerimispoliitikat; (3) MPUÕK-le on seadustes tehtud erand.

Kohe, kui võimu Donetskis haarasid 2014. aasta aprillis venemeelsed separatistid, hakkas Ukraina Usuvabaduse Instituut (IRF) saama teavet usulise tagakiusamise juhtumitest, antisemiitlike lendlehtede levitamisest ning usklike ja usuorganisatsioonide vastu suunatud kuritegudest. Ebasoovitavate vaimulike ja "mittetraditsiooniliste konfessioonide" usklike röövimistest ja ebaseaduslikest vangistamistest, emotsionaalse väärkohtlemise juhtumitest, füüsilistest piinamistest ja mõrvadest. Kaasnes kirikute ja palvemajade võõrandamine, millest

osa võeti kasutusele separatistide, palgasõdurite ja Vene Föderatsiooni regulaarvägede staapide ning kasarmutena (Zaiets 2018: 3).

Separatistid röövisid, peksid ja ähvardasid protestante, katoliiklasi ja KPUÕK liikmeid (2014 Report.... lõik 2).

"On ainult üks usk - see on õigeusk. Ma haarasin relva selleks, et meil oleks õigeusu riik." Nii kommenteeris üks nn DRV võitleja oma suhtumist teistesse konfessioonidesse VICE News'i korrespondendile 2015. aasta märtsis. Ta lisas, et ta ei oleks lubanud "ei baptistidel ega Jehoova tunnistajatel ega katoliiklastel ega kreekakatoliiklastel" oma kirikutesse ja pühakodadesse tagasi pöörduda (Zaiets 2018: 5).

2015. aastal teatas toonane "DNR-i juht" Aleksandr Zahhartshenko, et okupatsioonivõimud tunnustavad ainult nelja konfessiooni - Moskva patriarhaadi õigeusu kirikut, roomakatoliiklust, islamit ja judaismi. Kõik teised usklikud sildistati "sektantideks" (Zoria.... 2018: lõik 16). Hiljem võeti "sektandid" sihikule kui "äärmuslased", "spioonid" ja "saboteerijad" ning süüdistused viisid ebaseaduslike arreteerimiseni ja kiriku vara konfiskeerimiseni (Zoria.... 2018: lõik 16).

2016. aasta juunis kehtestasid DRV-i okupatsioonivõimud seaduse, mis käsitleb usu- ja veendumusvabadust. 2018. aasta mais seadust muudeti, lisades nõude, et kõik usuühendused peavad selles piirkonnas hiljemalt 1. märtsiks 2019 end uuesti registreerima, teisisõnu eksisteerimisloa taotlema. Venemaa toetatud võimud sunnivad usuühendusi ümber registreerima, ähvardades nõude mitte täitmise korral keelata nende mis tahes tegevuse koos trahvide ja pühakodade ning muu religioosse vara konfiskeerimisega (Zaiets 2018: 14). Nimetatud dokument sätestab, et olemasolevate usuühenduste ümberregistreerimiseks tuleb läbida kohustuslik religioonipõhine riiklik ekspertiis. See nõue kujunes peamiseks põhjuseks ja vahendiks usuühenduste registreerimisest keeldumiseks. Eduka registreerimise korral on aga usuühendusel kohustus teavitada oma tegevuse jätkumisest vähemalt üks kord aastas. Need nõuded ei ole kohustuslikud MPUÕK-le (Zaiets 2018: 14).

DRV jumalateenistuste ja usuliste ühenduste tegevust reguleerivate seadusega on jätkunud kõikide selliste usuühenduste tegevuse keelustamine, mis ei täitnud 2019. aasta 1. märtsi registreerimistähtaega, ning varem registreeritud usuliste rühmituste ümberregistreerimise nõuet. Seadus annab Kultuuriministeriumile volitused piirkonna usuliste ühenduste registreerimise jälgimiseks ja selliste rühmade likvideerimiseks. Kõik uued ja juba olemasolevad religioossed ühendused peavad esitama DRV ametiasutustele kirjaliku taotluse,

milles on üksikasjalikult esitatud nende funktsioon, asukoht, haldus ning liikmete nimed ja kodused aadressid. Riiklik usuekspert viib seejärel läbi dokumentide hindamise, mis võib võtta kuni kuus kuud. Tulemusena võidakse keelduda registreerimistaotluse rahuldamisest mitmel põhjusel, sealhulgas põhjusel, et taotlusmaterjalides puudus mõni nõutav teave või et rühmitus on juba varem keelatud. Seadus võimaldab MPUÕK-l läbida lihtsustatud legaliseerimismenetluse ilma ümberregistreerimiseta ja riikliku religiooniekspertiisita (2021 Report.... 2021: 25).

30. märtsil 2021 muutis DRV seadust, mis määratleb, mis on religioosne ühendus, säilitades sätte, et religioossed ühendused eksisteerivad ainult siis, kui nad on registreeritud. Muudatustega karmistati usulise ühingu määratlust, piirates selle tegevust ainult osalejate ja/või liikmetega. Muudatuses määratletakse usulise ühenduse tegevust kui usuliste veendumuste hoidmist, jumalateenistuste ja muude usuliste riituste ja tseremooniade läbiviimist. Muudatusega eemaldati usulise tegevuse määratlus kui misjonitegevus ja usuline haridustegevus, sealhulgas usuliste teadmiste levitamine, kutsealase usulise hariduse andmine ja osalejate usuline kasvatamine (2021 Report.... 2021: 25-26).

Usuorganisatsioonide ja kodanikuühiskonna aktivistide sõnul jätkasid DRV ametivõimud protestantlike koguduste ahistamist, kes üritasid korraldada avalikke religioosseid üritusi, isegi siis kui sellistel rühmadel oli DRV registreering (2021 Report.... 2021: 26).

3.3.3. Luhansk

Luhanski piirkonna Venemaa poolt okupeeritud territooriumil muutus olukord usumaastikul ja religioonipoliitikas: (1) okupatsioonivõimud kehtestasid seadused, mis sarnanevad samalaadsetele Venemaal kehtivatele seadustele; (2) vastu võetud ja rakendatud seadused on teatavate usuühenduste tegevust keelustavad või piiravad; sellega rikutakse õigust usu- ja veendumusvabadusele; (3) usuühendustele rakendatakse piiranguid, kui seda peetakse vajalikuks riigi kaitse ja julgeoleku tagamiseks; (4) KPUÕK/ÕKU suhtes rakendatakse diskrimineerimispoliitikat; (5) MPUÕK-le on seadustes tehtud erand.

1. detsembril 2016 alustas LRV nn Riiklik julgeoleku ministeerium (MGB) aktiivset võitlust mittetraditsiooniliste usuliste organisatsioonide vastu, nimetades neid "sektantideks" (Zoria.... 2018: lõik 17-18).

2. veebruaril 2018 võeti LRV-s vastu seadus, mis käsitleb usu- ja südametunnistuse vabadust ning usurühmituste tegevust. See dokument keelab registreerimata usuühenduste mis tahes tegevuse. Dokument võimaldab jätta registreerimata usuühenduse, mis ei ole seotud ühegi

traditsioonilise konfessiooniga, kuid jätab loetlemata nn traditsioonilised konfessioonid. Seega võimaldab seadus Luhanski piirkonna okupeeritud territooriumil teha usuühenduste registreerimise või mitteregistreerimise osas meelevaldseid otsuseid (Zaiets 2018: 14).

LRV sama seaduse kohaselt peavad Luhanski piirkonna okupeeritud territooriumil tegutsevad usuühendused läbima kohustusliku registreerimismenetluse. (Iga registreerimist taotlev kogudus peab olema heaks kiidetud "Riikliku usuteadusliku ekspertkomisjoni" poolt, mis loodi esialgu nõukoguna 2017. aasta septembris). Registreerimata usuühenduste tegevus loetakse ebaseaduslikuks ja kriminaalkorras karistatavaks. MPUÕK jaoks on dokumendis tehtud erand spetsiaalse lihtsustatud legaliseerimismenetluse näol (Zaiets 2018: 14).

2018. aasta veebruaris võtsid LRV okupatsioonivõimud vastu seaduse ekstremismi vastu võitlemiseks, mida võib lugeda koopiaks sarnasest Venemaa Föderatsiooni seadusest ja mis oli kehtestatud 2015. aasta juunis ka DRV okupatsioonivõimude poolt. Seega kasutatakse vastavate seaduste alusel samu meetodeid usuühenduste kontrollimiseks ja usuvabaduse piiramiseks nii Venemaal kui Ukraina okupeeritud territooriumidel (Zaiets 2018: 15).

IRF sai teateid ka KPUÕK-lt ja UKK-lt sarnastest probleemidest ümberregistreerimisega okupatsioonivõimude nõudmisel. See probleem on ühine kõigile piirkonna usuorganisatsioonidele, välja arvatud õigeusu kogudustele MPUÕK-st (Zaiets 2018: 15).

Usuühenduste osas rakendatakse piiranguid, kui seda peetakse vajalikuks "riigi kaitse ja julgeoleku tagamiseks" (Corley....2022: lõik 32).

Usuliidrid kinnitasid jätkuvalt, et LRV võimude poolne ümberregistreerimisest keeldumine kujutas endast täielikku keeldu ümberregistreerimata usuühenduste usulisele tegevusele. LRV ametivõimude nõudmisel peab kohalikul usuühendusel, mis esitatakse registreerimiseks, olema vähemalt 20-30 täiskasvanud liiget, samas kui keskne usuorganisatsioon peab koosnema vähemalt viiest sellisest kohalikust organisatsioonist, seejuures peab registreerimistaotlus sisaldama liikmete nimesid ja isikuandmeid. Need nõuded välistavad väiksemate usuühenduste registreerimise (2021 Report.... 2021: 23). Seadus nõuab ka, et kristlikud õigeusu kogudused registreeriks end nn "Moskva patriarhaadi kanoonilisel territooriumil asuva, kogu maailma õigeusu kirikute poolt tunnustatud piiskopkonna" osana, sundides sellega mitmeid allesjäänud KPUÕK ja ÕUK kogudusi tegutsema nn põranda all (2021 Report.... 2021: 23).

Seadus näeb ette kogu religioosse kirjanduse riikliku registreerimise, mida - pärast okupatsioonivõimude heakskiitu - võivad usukogukonnad levitada ainult oma liikmete seas ja millel peab olema kirjas usukogukonna täielik nimi (Corley....2022: lõik 43).

LRV vastavad ametiasutused jätkasid baptistide, nelipühi ja seitsmenda päeva adventistide rühmituste ümberregistreerimise taotluste tagasilükkamist vastavalt LRV 2018. aasta veebruaris kehtestatud seadusele, mis nõudis, et usukogukonnad, välja arvatud MPUÕK, mis oli tunnustatud nn "Moskva patriarhaadi kanoonilise territooriumi" raames, registreeriks end LRV vastavate asutuste juures ümber. Forum 18 andmetel on 2019. aasta detsembri seisuga LRV ametivõimude poolt registreeritud 195 usulist organisatsiooni. Nendest 188 kuulusid MPUÕK-le, ülejäänud muude konfessioonide esindajatele (2021 Report.... 2021: 26). 2022. aasta veebruariks ei olnud MPUÕK-ga mitteseotud õigeusu kirikuid LPR-i ametivõimud registreerinud (Corley.... 2022: lõik 38).

3.4. Usuühenduste olukorra muutus

Venemaa poolt okupeeritud Ukraina territooriumidel muutus usuühenduste olukord: (1) paljud usuühendused on kuulutatud äärmuslikeks organisatsioonideks; (2) mitmed kirikud ja usukogukonnad, välja arvatud MPUÕK, on sunnitud oma usulise tegevuse lõpetama või seda oluliselt piirama ja varjama; (3) Ukraina okupeeritud territooriumidel kasutatakse samu meetodeid usuühenduste kontrollimiseks ja usuvabaduse piiramiseks nagu Venemaal; (4) toimub usuline tagakiusamine, usuline tegevus võib olla selles osalejatele eluohtlik; (5) leiab aset inimõiguste rikkumisi sh usu- ja veendumusvabaduse piiramist.

2017. aasta sügisel koostas ÜRO Inimõiguste Ülemvoliniku Büroo (OHCHR) põhjaliku raporti inimõiguste olukorrast ja rikkumistest ajutiselt okupeeritud Krimmi Autonoomses Vabariigis ja Sevastopoli linnas alates 2014. aasta veebruaris alanud Venemaa okupatsioonist. Raportis täheldati inimõiguste rikkumisi erinevates valdkondades, sealjuures ka olulist usuvabaduse piiramist. Krimmi okupatsiooniga seoses on rünnatud mitmeid vähemuskonfessioone ning piiratud sellega oluliselt Krimmi elanike usuvabadust. Enim on rünnakute alla sattunud KPUÕK, kes ei ole end Venemaa seaduste kohaselt ümber registreerinud. Kirikult on konfiskeeritud või suletud viis kirikut. Krimmitatarlaste mošeedes ja medresedes on toime pandud mitmeid vandalismiakte. Jehoova tunnistajad on vastavalt Venemaa seadusele keelustatud (Loode 2017: lõik 8).

OHCHR teatel enamik Ukraina seaduste alusel tunnustatud usurühmitusi ei saa end jätkuvalt ümber registreerida, sest Venemaa õigusaktide ranged nõuded takistavad või pärsivad

ümberregistreerimist. Paljud religioossed rühmitused on keeldunud ümberregistreerimisest, sest nad ei tunnustanud Venemaa poolt DRV-s ja LRV-s kehtestatud ametivõime (2021 Report 2021: 17).

Enamik Donbassi piirkonna kirikuid ja usukogukondi, välja arvatud MPUÕK, on sunnitud oma usulise tegevuse lõpetama või seda oluliselt piirama ja varjama. Okupatsioonivõimud konfiskeerisid paljud kirikud, templid ja palvemajad ning keelasid rahumeelsed kogunemised. Separatistlikud ametivõimud näevad usukogukondades ohtu oma võimule. Samal ajal on okupatsioonivõimude ideoloogiline alus „Vene maailma“ (*Russki Mir*) kontseptsioon, mille nurgakiviks on VÕK (Zoria.... 2018: lõik 13-14).

2021. aasta rahvusvahelise usuvabaduse raporti kohaselt on Venemaa poolt okupeeritud Ida-Ukraina piirkonnas, nn DRV-s ja LRV-s, aasta jooksul jätkunud piirangute seadmine Venemaa poolt heaks kiitmata usurühmadele, eriti Ukrainas seaduslikele, kuid Venemaal ebaseaduslikele usurühmadele. Oktoobris oma suulises aruandes Ukraina olukorra kohta rõhutas OHCHR, et isehakanud vabariigid piiravad jätkuvalt usuvabadust, eelkõige evangeelsete kristlike konfessioonide puhul (2021 Report.... 2021: 21).

IRF andmetel levitas vene propaganda valeinformatsiooni, justkui Ukraina ametivõimud piiraksid MPUÕK tegevust ja vene keele kasutamist, kutsudes sellega üles oma kodanikke "kaitsma" Donbassi elanikkonda. See narratiiv on suuresti mõjutanud Venemaa poolt toetatud võitlejate, palgasõdurite ja separatistide negatiivset suhtumist teiste konfessioonide usklikesse. Mõned nn "Vene õigeusu armee" ebaseaduslikud relvastatud rühmitused ja vene kasakate üksused on avalikult seadnud eesmärgiks luua okupeeritud aladel nn "õigeusu riik" (Zoria.... 2018: lõik 11).

MPUÕK koguduste domineerimine Ida-Ukrainas enne okupeerimist lükkab ümber propagandistliku narratiivi, justkui sealsed õigeusklikud vajaksid kaitset. Usulist tegurit kasutas Venemaa ära oma ebaseadusliku võimu kindlustamiseks ja tugevdamiseks (Zoria.... 2018: lõik 12).

3.4.1. Moslemi usukogukonnad

2016. aasta mais kuulutati, okupatsioonivõimude poolt, Donbassi muftiaat äärmuslikuks organisatsiooniks ning keelustati, mitmed selle liikmed vahistati. Moslemikoguduste tegevus keelati. 28. juunil 2018 korraldasid DRV võimud ja MGB reidi Donetskis ainsasse mošeesse, konfiskeerisid selle religioosse kirjanduse, sulgesid ning pitseerisid ruumid ja vahistasid

imaami ja mitu koguduseliiget ning viisid ülekuulamisele. Okupatsioonivõimud keelasid imaamil lahkuda piirkonnast, hoides teda järelevalve all (Zaiets 2018: 7).

"Enne 2014. aastat olid Donetskis meie kogudused ja islami ülikooli filiaal. Kuid enam ei tegutse seal ei kogukonnad ega ülikool," ütles IRF-ile Ukraina moslemite religioosse administratsiooni mufti asetäitja šaik Rustam Gafuri (Zaiets 2018: 7).

IRF-i raporti kohaselt oli 2018. aasta seisuga Donetsk oblasti neljast kohalikest moslemikogudusest säilinud vaid üks, Snižne linnas asuv. Alles oli neli Luhanski moslemikogudust: Luhanski, Stahanovi, Kirovski ja Brianka linnades (Zaiets 2018: 7).

3.4.2. Evangeelsed kristlased, protestandid

Repressioone okupatsioonivõimude poolt on kogenud evangeelsed kristlased, baptistid, nelipühilased, karismaatilised kristlased, adventistid ja teised protestandid. 2014. aastast on teateid ebaseaduslikest arreteerimistest, peksmistest, piinamistest ja vaimulike tapmistest. Kõige jõhkram teadaolevatest juhtumitest leidis aset Donetskis asuvas okupeeritud Slovjanski piirkonnas, kus Vene sõdurid Igor Girkini (Strelkov) juhtimisel vahistasid, ähvardades neid relvadega, evangeelsete kristlaste Issanda Muutmise Kiriku pastori kaks poega Albert ja Ruvim Pavenko, samuti selle kiriku kaks diakonit Viktor Brodarskyi ja Volodymyr Velytško kohe pärast jumalateenistust. Järgmisel päeval mõrvasid separatistid kõik neli, simuleerides nende hukkamise väidetava Ukraina relvajõudude rünnaku tagajärjel (Zaiets 2018: 8).

Sarnane hirmutamise toimus nii Donetskis kui ka Luhanskis: evangeelsete kristlaste kirikutesse korraldati reide; pastoreid arreteeriti, peksti, piinati simuleeritud tulistamisega ja muul viisil. Sellise tegevusega sunniti paljud lahkuma okupeeritud aladelt. Evangeelseid kristlasi peeti vaenlasteks, "lääne spioonideks" või Ukraina "eriagentideks", st ohuks, mis ohustab okupatsioonivõime. Lisaks mängib rolli separatistide ja Venemaa võitlejate kasumimotiiv, sest enamasti on religioosne tagakiusamine Ida-Ukrainas tihedalt seotud sooviga võtta kirikuvara enda valdusesse - kinnisvara ja väärtuslikku helitehnikat, usklake autosid ja muid väärtasju (Zaiets 2018: 8-10). IRF-ile antud intervjuus rääkis Ukraina Kristliku-Evangeelse Kiriku peapiiskop Leonid Padun, et evangeelsed kristlased Donetsk ja Luhanski piirkonna okupeeritud aladel on tegelikult „põrandaalused“; sest avalik usuelu, kus tullakse kokku jumalateenistusteks, seab ohtu usklake elud. Seda ohtlikum on palvetada ja kuulutada evangeeliumi avalikult või jagada kristlikku kirjandust tänavatel - kõik need religioosete tegevuste liigid on okupeeritud piirkonnas muutunud evangeelsete kristlaste jaoks eluohtlikeks (Zaiets 2018: 8-10).

Sarnaste repressioonide toimumist kinnitas IRF-ile ka Ukraina Nelipühi Kirik (UNK). 27. septembril 2015, Luhanski oblastis Sverdlovski linnas, arreteerisid LRV võitlejad kohaliku

nelipühi koguduse pastori Taras Seni. Okupatsioonivõimud süüdistasid teda koostööst OSCE erivaatlusmissiooni organitega. Neli päeva hiljem pastor vabastati, sest vahejuhtum leidis kajastamist OSCE iga-aastaselt kõrgetasemelisel kohtumisel Varssavis (Zaiets 2018: 9).

2018. aasta juulis, piirasid DRV võimuesindajad ümber asula, kus UNK misjonäride kodudes viidi läbi reide ja kirjutati üles seal viibinud isikute nimed. Kui UNK misjonäride majadest leiti abivajajatele mõeldud toidupakke, vahistati need misjonärid, sest tooted olid pärit Ukrainast.

Samuti teatasid UNK esindajad, et 2018. aasta augustis, pärast lastele suunatud suvelaagri läbiviimist, vahistati laagri toimumise korraldanud kolm vaimulikku kahtlustatutena okupatsioonivõime õhustavas tegevuses. UNK vaimulikke kuulati üle, ähvardati, peksti ja seejärel vabastati (Zaiets 2018: 10).

"Kogu sõjaajal on meie kirikud pooleldi seaduslikud. Kuigi usklikud võivad koguneda, ei ole neil mingeid õigusi ega julgeolekutagatist. Samuti heategevus on keelatud" - teatas UNK (Zaiets 2018: 10).

26. juulil 2018 keelasid LRV võimud Luhanskis Üle-Ukrainalise Evangeelsete Kristlaste-Baptistide Kirikute Liidu (AUCECB) tegevuse. See usuline organisatsioon kuulutati äärmuslikuks. AUCECB juhtkond teatas IRF-le, et baptistlike kirikute tegevus okupeeritud aladel on Luhanski oblastis muutus oluliselt keerulisemaks pärast seda, kui okupatsioonivõimude poolt kehtestati usuorganisatsioonide kohustuslik ümberregistreerimise nõue (Zaiets 2018: 10).

3.4.3. Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik (KPUÕK)

Varsti pärast agressiooni algust, 15. mail 2014. aastal, tegi KPUÕK avalduse, milles teatas toime pandud "arvukatest elu ja tervist ohustavatest juhtumitest" KPUÕK vaimulike ja usklikte suhtes ning nende tegevuse takistamisest. Venemaa agressiooni algusest peale on piiskopid, preestrid ja usklikud KPUÕK vaimulikud muutunud okupatsioonivõimude sihtmärgiks. Separatistide juhid pidasid otseseks ohuks oma positsioonidele KPUÕK ukrainameelset hoiakut, sõjas kannatanud elanikele suunatud humanitaarteenistust ning kaplaniteenistust Ukraina relvajõududes. Pärast mitmeid vahejuhtumeid, kus separatistide ja Venemaa poolt toetatud võitlejate poolt pandi toime hirmutamisi, arreteerimisi, ähvardamisi, lahkusid KPUÕK piiskopid järk-järgult okupeeritud piirkonnast. Okupatsioonivõimud nõudsid, et KPUÕK vaimulikud annaksid end üle MPUÕK käsutusse (Zaiets 2018: 10-11).

2015. aasta veebruaris teatas KPUÕK Donetsk piiskopkonna peapiiskop, et kolmkümmend neljakümnest kogudusest, okupeeritud aladel asuvast eparhiast, on lõpetanud oma tegevuse separatistide surve tõttu (Zaiets 2018: 10-11).

3.4.4. Kreekakatoliiklased (UKK)

Ukraina Kreekakatoliku Kiriku (UKK) jaoks kehtestati tegevuskeeld kuni ümberregistreerimiseni. Peamised süüdistused UKK vastu olid väidetav rahastatus USA luureteenistuse (CIA) poolt, abi andmine Ukraina armeele ja noorte „aju pesu“. Taolised süüdistused sobivad kokku Ain Riistan'i artiklis „*Ukraina konflikti teopoliitikast: Moskva patriarhaadi perspektiiv*“ esile tõstetud VÕK-i välissuhete juhi metropoliit Hilarioni sõnavõtuga: „Intervjuus väljaandele *National Catholic Register*, mis ilmus 4. märtsil 2014, täpselt kaks nädalat enne Krimmi ametlikku liidendamist Vene Föderatsiooni koosseisu, ütles ta järgmist: „Praeguses ühiskondlikus vastasseisus on kreekakatoliiklased valinud ühe poole, tehes aktiivset koostööd õigeusu skismaatiliste gruppidega. Ukraina Kreeka-Katoliku Kiriku juht on koos niinimetatud Kiievi Patriarhaadi juhiga tõtanud USA välisministeeriumi kontoritesse, kutsudes Ameerika võime olukorda sekkuma ja Ukrainas korda looma. Kreekakatoliiklased on sisuliselt alustanud õigeusklike vastu ristsõda.““ (Riistan 2015: lõik 6).

Suurimat vastukaja, seoses repressioonidega UKK vastu, leidis Preester Tihhon (Serhii) Kulbaka ebaseaduslik arreteerimine ja piinamine Donetskis juulis. 29. jaanuaril 2016 korraldasid okupatsioonivõimud "sektantide" vastase meeleavalduse UKK katedraali juures Donetskis). Meeleavaldusel osalejatele jagati plakateid, millel kuulutati: "Ütle DRV-s sektidele ei", "Kreeka katoliku kirik on vabariigi vastase tegevuse eestvedaja" ja "DRV on sektideta territoorium". Samal päeval arreteeriti Donetskis tuntud usuteadlane Igor Kozlovskõi, kes vabastati alles kaks aastat hiljem, pärast Minski kokkulepet, millega kaasnes Ukraina valitsuse ja okupatsioonivõimude vaheline vangide vahetus (Zaiets 2018: 11).

3.4.5. Jehoova tunnistajad

2015. aasta juulis teatasid Jehoova tunnistajad, et alates 2014. aasta augustist on 26 nende koguduse liiget Ida-Ukraina okupeeritud aladel röövitud ja nende kallal on tarvitatud vägivalda. 2016. aastal teatasid Jehoova tunnistajad, et röövitud ja piinatud on veel 15 nende usukaaslast. Olles nad vabastanud keelasid separatistid neil jätkata oma usulist tegevust okupeeritud aladel, ähvardades keelust üleastumise korral vahistamiste ja trahvidega (Zaiets 2018: 12).

2017. aasta augustis saatsid Donetsk piirkonna Novoazovski ja Debaltseve nn prokuratuurid kohalikele Jehoova tunnistajatele kirja, milles hoiatasid, et religioosseid ajakirju "Vahitorn" ja "Ärgake!" ei tohi levitada ilma okupatsioonivõimude loata. Mõne aja pärast sai sama hoiatuse Jehoova tunnistajate kogukond Makiivkas. Eelnevalt olid DRV ametivõimud tunnistanud mitmeid Jehoova tunnistajate religioosseid materjale ekstremistlikeks ja keelasid need ära (Zaiets 2018: 12-13).

4. augustil 2017 katkestas LRV terrorismivastane eriüksus koos separatistidega Jehoova tunnistajate jumalateenistuse Luhanski oblastis Altševskis. Pärast seda, kui usklikud olid hoonetest välja viidud, kontrollisid LRV julgeolekuametnikud kõigi jumalateenistustel viibinute dokumente. Lisaks sellele viidi läbi läbiotsimised Jehoova tunnistajate kuningriigisaalides. Need lõppesid võltsitud ja läbiotsijate poolt hoonetesse paigutatud propagandalehtede "avastamisega", milles kutsuti üles võitlema LRV okupatsioonivõimude vastu. 28. augustil 2017 süüdistas LRV-i riikliku julgeoleku aseminister Oleksandr Basov Jehoova tunnistajaid terroristlikus tegevuses ja Ukraina eriteenistuse ja neonatsistlike organisatsioonide toetamises. See sai põhjuseks Jehoova tunnistajate edasiseks keelustamiseks Luhanski piirkonna okupeeritud aladel (Zaiets 2018: 13).

Jehoova tunnistajate sõnul on nad DRV-s kuulutatud äärmuslikuks organisatsiooniks. LRV võimud keelduvad Jehoova tunnistajaid usuühendusena registreerimast (2012 Report.... 2021: 21).

Jehoova tunnistajate ametlike esindajate hinnangul usulise diskrimineerimiste laine, mida pannakse toime Donetski ja Luhanski okupeeritud piirkondades, viitab usulisele tagakiusamisele ja on oht usuvabadusele (Zaiets 2018: 13).

3.4.6. Muud usuvähemused

Viimse aja pühade Jeesuse Kristuse kirik (mormoonid) on okupeeritud territooriumilt kadunud, mis on tingitud okupatsioonivõimude vaenulikkusest selle usutunnistuse suhtes, eelkõige selle Ameerika päritolu tõttu ning ka seoses kõigi selle pühakodade konfiskeerimisega okupatsioonivõimude poolt. Üks budistliku kogukonna esindaja teatas eraintervjuus IRF-ile, et okupeeritud aladel saavad nad tegutseda vaid mittelegaalselt (Zaiets 2018: 7-8).

3.5. Kokkuvõte

Venemaa vägede ja Venemaa toetatud sõjaväestatud jõudude poolt okupeeritud Ukraina territooriumidel muutus olukord inimõiguste, sealhulgas usuvabaduse, osas. Muutused toimusid usumaastikul ja muutus usuorganisatsioonide olukord.

DPR" ja "LPR" võtsid vastu nn seadused religioosse tegevuse reguleerimiseks ja ekstremismi vastu võitlemiseks. Vastuvõetud seadused sarnanevad samalaadsete Venemaa Föderatsioonis kehtivate seadustega. Pärast Venemaa okupatsiooni jätkavad Venemaa okupatsioonivõimud Venemaa Föderatsiooni seaduste rakendamist Krimmi autonoomse Vabariigi territooriumil.

Moskva seisukohalt on Krimm osa Vene Föderatsioonist, seega selle territooriumil lahendatakse kiriklikud küsimused kohandatuna Venemaa poliitilise korraga. Järelikult eeldab

VÕK-u poliitika ÕKU piiskopkondade inkorporeerimist, kui Kreml nimetab nende vastavad halduspiirkonnad ametlikult Vene Föderatsiooni osaks (Ponomariov 2022: 8).

Seega kasutatakse vastavate seaduste alusel samu meetodeid usuühenduste kontrollimiseks ja usuvabaduse piiramiseks nii Venemaal kui Ukraina okupeeritud territooriumidel.

Alates 2014. aastast ja eriti alates 24. veebruarist 2022 on ÕKU tegutsenud tohutu poliitilise surve all: selle staatuse võib igal ajal tühistada, selle liikmed kogevad pidevalt ähvardusi ja füüsilist vägivalda. Venemaa kontrolli all olevatel territooriumidel liiguvad ÕKU piiskopkonnad järkjärgult VÕK jurisdiktsiooni alla, mis näitab selgelt, et territooriumi valdaja muutudes toimuvad ka otsustavad muutused usumaastikul. Sõja järgselt selgub, kas Moskva patriarhaat tunnustab autokefaalse Ukraina kiriku olemasolu, milline ka ei oleks selle ulatus pärast sõja lõppu (Ponomariov 2022: 10).

Probleemiks on usuvabaduse piiramine annekteeritud Krimmis ja usuline tagakiusamine Donetskis ja Luhanski oblasti okupeeritud aladel. Piirangute olemus on mõlemal juhul üldjoontes sarnane. Pärast Krimmi annekteerimist olid kohalikud usuorganisatsioonid sunnitud end ümber registreerima vastavalt Venemaa seadustele, mis on Ukraina omaga võrreldes karmimad. Esiteks on Ukraina õigusaktide kohaselt usukogukondade registreerimine vabatahtlik. Ukraina seadustele tuginedes tegutses Krimmi 2013-st Krimmi usukogukonnast 674 ilma riikliku registreerimiseta (Korniichuk 2016: 255). Teiseks on ümberregistreerimise kohustuslikud tingimused kas liitumine juba olemasolevate Venemaa Föderatsiooni organisatsioonide ja keskustega või registreerimine spetsiaalse riikliku religiooniekspertiisi läbimise kaudu. Kolmandaks, Venemaa seaduste kohaselt võivad ainult Venemaa kodanikud asutada juriidilise isiku staatusega usulisi organisatsioone. Kirikute esindajad peavad kas loobuma oma kodakondsusest või loobuma korporatiivse staatusega usuorganisatsioonide asutamise õigusest (Korniichuk 2016: 255).

Olukord Donetskis ja Luhanski piirkondade okupeeritud osades on veelgi keerulisem. 2014. aasta mais kinnitasid okupatsioonivõimud dokumendi "Donetski Rahvavabariigi põhikirj", mis sisaldab mitmeid artikleid religiooni kohta (*Konstitutsiya* 2014, viidatud Korniichuk 2016: 256 kaudu). Esiteks esitab see dokument nendel aladel "domineerivaks" religiooniks õigeusu (artikkel 9). Vaatamata ametlikule keelule diskrimineerida usulistel alustel (artikkel 13), kohustab dokument "kaitsma elanikkonda religioossete sektide eest" (artikkel 21). Sellest artiklist on saanud ametlik alus võitluseks "uskmatute", eelkõige protestantlike kirikute ja teiste Moskva patriarhaadist väljaspool asuvate õigeusu kirikute esindajate vastu (Korniichuk 2016: 255).

Ukraina õigeusu kiriku (ÕKU) juht ning Kiievi ja kogu Ukraina metropoliit Epifanius pöördus rahvusvahelise üldsuse poole palvega kaitsta ÕKU kirikuid ja vaimulikke nn DRV ja LRV territooriumidel öeldes, et juba alates 1. märtsist 2019 ja edaspidi ähvardab ÕKU kogukondi ja vaimulikke nende tegevuse täielik keelustamine, kogukonna vara konfiskeerimine ja preestrite väljasaatmine okupeeritud territooriumilt (RISU 2019: lõik 2).

ÕKU juhi sõnul on viimase viie aasta jooksul (2019. aasta seisuga) LRV ja DRV territooriumil süstemaatiliselt rikutud usklake, religioosete kogukondade ja vaimulike õigusi. See väljendub süstemaatilises tagakiusamises, arreteerimistes, kirikute ja kirikuvara konfiskeerimises. Ta märgib, et samuti Krimmis nõuavad okupandid ÕKU koguduselt, et need registreeriks ümber end Venemaa Föderatsiooni seaduste alusel (RISU 2019: lõik 2-4).

Vene Föderatsiooni poolt toetatud okupatsioonivõimude tegutsemismuster religioonipoliitikas on okupeeritud territooriumidel sarnane (Vt Lisa 2). See rajaneb nii VF riiklikule julgeolekustrateegiale kui ka Vene Õigeusu Kiriku vaimse julgeoleku kontseptsioonile.

2023. aastal järgib Venemaa koordineeritumat lähenemist religioonipoliitikasse okupeeritud territooriumidel, et kehtestada kõik Venemaa piirangud usu- ja veendumusvabaduse teostamisele kõigis Venemaa poolt okupeeritud Ukraina piirkondades. Venemaa okupatsiooniametnikud nõuavad, et nüüd, 2023. aastal, okupeeritud aladel kohaldataks Venemaa seadusi ning et usukogukonnad peavad olema registreeritud Venemaa seaduste alusel (Corley 2023: lõik 20-23).

4. USUMAASTIKU OLUKORD UKRAINA KONTROLLITAVAL TERRITOORIUMIL

Käesolevas peatükis käsitlen teemat, mis puudutab Vene Õigeusu Kirikut kui riigi julgeolekuriski ning Ukraina valitsuse samme selle riski maandamiseks. Vaatlen olukorda usumaastikul Ukraina kontrollitaval territooriumil ning selle muutumist alates Krimmi annekteerimisest ja Donbassi okupeerimisest. Soovin vastata küsimustele: (1) kas Vene Õigeusu Kirik on julgeolekuoht Ukraina riigile; (2) kas Ukraina valitsus on muutnud religioonipoliitikat õigeusu kiriku suhtes, lähtuvalt riigi julgeolekust; (3) kas perioodidel kuni 2014; 2014 kuni veebruar 2022 ja alates 24. veebruar 2022 on toimunud olulisi muutusi Ukraina okupeerimata territooriumi usumaastikul (fookusega õigeusul).

4.1 VÕK kui riiklik julgeolekuoht

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist ja Ukraina iseseisvuse saavutamist olid esimesed aastad Ukraina usumaastiku jaoks keerulised: Ukraina õigeusu dissidentlus, Ukraina kreekakatoliku

kiriku (UKK) tagasipöördumine, Ukraina Autokefaalse Õigeusu Kiriku (UAÕK) taaselustamine ja mitmete välismisjonäride ilmumine põhjustasid mitmeid usukonflikte, peamiselt kirikuhoonete ja liikmete pärast. Olukord stabiliseerus 2000. aastate alguses (Korniichuk 2016: 246).

2009. aastal, pärast patriarh Kirilli (Gundjajev) võimule tulekut, hakkas ta propageerima Vene maailma doktriini. See poliitika vallandas venemeelsete jõudude aktiveerumise MPUÕK-s (Korniichuk 2016: 247).

Patriarh algatas Vene Õigeusu Kiriku (RÕK) põhikirja reformi, mis tõi kaasa MPUÕK vabaduste olulise piiramise, mis olid olnud tagatud patriarh Aleksei II (Ridiger) 1990. aasta tomosega. Need uuendused peatasid juba alanud dialoogi MPUÕK ja KPUÕK vahel ning tekitasid Ukraina usulises keskkonnas muret ja ärevat arutelu (Korniichuk 2016: 247).

Kahe suure õigeusu kiriku - MPUÕK ja KPUÕK patriarhaadi - vaheline rivaliteet võttis erilise kuju pärast Euromaidani (meeleavalduste ja rahutuste laine Ukraina pealinnas Kiievis, mis algas 21. novembri õhtul 2013; tuntud ka kui väarikuse revolutsioon), Krimmi annekteerimist Venemaa poolt (2014) ja käimasoleva sõja algust (2014) Ida-Ukrainas (Mitreveli 2021: 96).

Konstantinoopoli patriarhaadi 2019. aasta jaanuari otsus anda autokefaalia vastloodud Õigeusu Kirikule Ukrainas (ÕKU) andis olemasolevatele usulistele pingetele uue, etnilis-militaristliku mõõtme. See, mis varem näis olevat üksikute maakogukondade vaheline isoleeritud võitlus kirikuvalduse pärast, muutus poliitiliseks küsimuseks Ukraina ja Venemaa vahel (Mitreveli 2021: 96).

Vene impeeriumi ideele, mis on tänase Venemaa riigi ja VÕK-u aluseks, kujutab ühtse ja autokefaalse Ukraina õigeusu kiriku tekkimine otsest geopoliitilist ohtu. Eraldi kirikute moodustamine, nagu näitab mitmete Kesk- ja Ida-Euroopa riikide kogemus, aitab kaasa rahvusriikide moodustumisele, mis on Venemaa geopoliitika jaoks ebasoovitav nähtus (Baluk ja Doroshko 2021: 127). Venemaa Föderatsiooni riikliku statistikaameti Rosstat (*Federal State Statistics Service*) 2018. aasta andmete kohaselt oli VÕK-l Venemaal 18 550 usuorganisatsiooni ja arvestades välismaal asuvaid kogudusi - 38 649 kirikut (Baluk ja Doroshko 2021: 126). Sealjuures Ukrainas oli VÕK-l üle 12 000 koguduse. Statistika näitab, et oma MPUÕK koguduste kaotamisega kaotaks Vene Õigeusu Kirik oma staatuse maailma suurima õigeusu kirikuna (Baluk ja Doroshko 2021: 126).

Ukraina usulise tuleviku kaalu Venemaa geopoliitilistele huvidele võib hinnata ainuüksi selle järgi, et Ukraina õigeusu kiriku autokefaalia küsimus oli Vladimir Putini juhitud Venemaa föderalse julgeolekunõukogu 2018. aasta oktoobri kohtumise päevakorras, kus osalesid

peaminister Dmitri Medvedev, Venemaa föderalse julgeolekuteenistuse ja vastuluure osakonna juhid ning kaitse-, sise- ja välisministrid (Metreveli 2021: 96).

Ühest küljest panustas Ukraina poliitiline eliit pärast Euromaidani sündmusi toonase presidendi Porošenko (Petro Porošenko oli Ukraina president 2014-2019. Ta aitas 2018. aastal luua iseseisvat Ukraina Õigeusu Kirikut.) juhtimisel tugevalt religiooni kui rahva tugisambasse ja rahvast ühendavasse tegurisse (*Ühinenud riik, ühtne kirik*). Teisest küljest tekkis püüd rahvast ühendada keset „Vene maailma“ (*Russki mir*) diskursuse levikut Ukrainas. Siin asusid võistleva kaks erinevate tunnustega gruppidentiteeti. Ühel juhul olid need tunnused usu, kultuuri ja tsivilisatsiooni hübriid Vene maailma raames. Teisel juhul olid need tunnused tugev armee, rahvuskeel ja kohalik usuline traditsioon „Ühtse riigi, ühtse kiriku“ diskursuse raames (Metreveli 2021: 97).

Euromaidani sündmused, Krimmi annekteerimine ja sõda Ida-Ukrainas mõjutasid Ukraina identiteedidünaamikat ning keel ja rahvus mängisid selles olulist rolli. Oluline koht on olnud ka religioonil ja kirikutevahelistel suhetel. Ei saa alahinnata ususisese konkurentsi tähtsust koguduste pärast, arvestades asjaolu, et Ukrainas on kokku 18 682 õigeusu kogudust ja et üks kogudus vajab registreerimiseks vähemalt kümnet liiget (Metreveli 2021: 97).

Arvestades Krimmi annekteerimist Venemaa poolt ja Venemaa osalejate rolli Ida-Ukraina konflikti õhutamises 2014, on religiooniga seotud temaatika keskmes olnud MPUÕK, mida, paljude seisukohtade kohaselt, kontrollib täielikult VÕK. Seetõttu on MPUÕK-t hakatud pidama Ukraina poliitiliste ja usuvaldkonna eeskõnelejate poolt Venemaa peamiseks ideoloogiliseks mõjutusvahendiks, Venemaa salateenistuse (FSB) allüksuseks ja nn viiendaks kolonniks, mille eesmärk on riigi suveräänsuse õõnestamine seestpoolt (Shestopalets 2019: 44). MPUÕK vaimulikke on meedias süüdistatud venemeelse propaganda levitamises, lojaalsuse puudumises Ukraina riigile, koostöös separatistlike jõududega ning muudes Ukraina-vastasust peegeldavates ilmingutes. Need ideoloogilised dilemmad on toonud kaasa MPUÕK suhete teravnemisele riigiga ja olulisi muutusi riigi religioonipoliitikas (Shestopalets 2019: 44). Aastal 2018 mõistis President Petro Porošenko hukka Ukrainas miljonite järgijatega Vene õigeusu kiriku, millel on Ukrainas miljoneid järgijaid, öeldes, et see kujutab endast rahvuslikku julgeolekuohtu. Ametlikult on küll VÕK ja riik üksteisest lahus, kuid tegelikkuses kirik toetab Kremli poliitikat. Porošenko hinnangul tuleb selle ohu tõrjumiseks otsustavalt tegutseda: „*Ma leian, et kahtlemata on vajalik lõigata läbi kõik kombitsad, mille kaudu agressorist riik meie maal opereerib.*“ (BNS....2018).

Patriarh Kirilli doktriin Vene maailmast ei ole muutunud mitte ainult Venemaa uusimperialistliku ideoloogia aluseks, vaid Venemaa võimud on kasutanud seda ka Ukraina territooriumile sekkumise õigustamiseks (Korniichuk 2016: 249). „Kremli ja Moskva kiriku eesotsas seisva patriarh Kirilli tõlgenduses tähendab *Russki mir* laienevat impeeriumi, suurvene šovinismi ja kõige veneliku ülistamist. Kremli tapatalgud Ukrainas õigustav ja õnnistav kirikupea Kirill on Venemaa püha sõja ideoloogia kõige järjekindlam apologet.“ (Paas 2022: lõik 6).

MPUÕK kirikukogu, mis kogunes 27. mail 2022, otsustas kuulutada kiriku iseseisvaks ja mõistis VÕK-u pea patriarh Kirilli tegevuse Vene sõjategevuse õigustamisel hukka (Rohtmets 2022: lõik 2). Vaatamata sellele on MPUÕK-u näol tegemist agressorriigi koosseisu kuuluva hiigelorganisatsiooniga, mis seab selle kiriku seoses käimasoleva sõjaga keerulisse olukorda. Kirikul on suur võrgustik, mis ulatub üle kogu Ukraina, kokku umbes 12 000 kogudust, osa neist asuvad 2014. aastast okupeeritud Ida-Ukraina aladel ja Krimmi territooriumil. Kirik on Vene agressiooni hukka mõistnud, kuid püsib vastuoluliselt ja jätkuvalt VÕK-u koosseisus (Rohtmets 2022: lõik 8). Seega on MPUÕK jätkuvalt Ukraina riigi jaoks julgeolekurisk.

4.2. Olukord usumaastikul Ukraina okupeerimata territooriumil

Razumkovi keskus jälgib pidevalt kiriku ja religiooni olukorda Ukrainas, sealhulgas Ukraina ühiskonna religioosse pühendumuse ja suundumuste sotsioloogilist olukorda, avalikkuse usaldust kiriku kui sotsiaalse institutsiooni vastu, samuti avalikku arvamust religiooni ja kiriku rolli kohta ühiskonnaelus, riigi ja kirikute vahelisi suhteid ning erinevate kirikute ja konfessioonide vahelisi suhteid. Keskus viis 2000. aastal läbi esimese ulatusliku uuringu iseseisvas Ukrainas. Sellest ajast alates viib keskuse sotsioloogiateenistus regulaarselt läbi üldisi ja temaatilisi uuringuid nimetatud teemadel. Viimane üleriigiline uuring viidi läbi novembris 2022. See hõlmas Ukraina kodanike küsitlust, mille valim esindas Ukraina võimude kontrolli all olevate Ukraina territooriumide täiskasvanud elanikkonda (küsitlust ei korraldatud ajutiselt okupeeritud territooriumidel ega territooriumidel, kus toimus sõjategevus) (Razumkov Centre 2022: 3).

Kiievi Rahvusvaheline Sotsioloogia Instituut (*Kyiv International Institute of Sociology*, lühend KIIS) viis kolmel järjestikusel aastal (juunis 2020, juunis 2021 ja juulis 2022) elanikkonna seas läbi arvamusuuringu (telefoniküsitlusena), mis käsitles religioosset enesemääratlust ja muid religiooni ja usueluga seotud küsimusi.

Uuringud viidi läbi kõigis Ukraina piirkondades, välja arvatud Krimmi Autonoomne Vabariik. Samuti ei kuulunud valimisse nende territooriumide elanikud, mis ei olnud kuni 24. veebruarini 2022 ajutiselt Ukraina ametiasutuste kontrolli all (Sevastopoli linn, Donetsk ja Luhanski oblastite teatavad piirkonnad), ning 2022. aastal läbi viidud uuringut ei korraldatud kodanike seas, kes lahkusid riigist pärast 24. veebruari 2022. aastal (KIIS.... 2022: lõik 1-2).

4.2.1. Kuni 2014

Üks iseloomulikke jooni, mis Ukraina usuelu iseloomustas enne Euromaidani ja enne 2014. aasta sündmusi Krimmis ning Ida-Ukrainas, oli usuvabaduse kõrge tase, mille registreerisid mitmed rahvusvahelised organisatsioonid. Näiteks PEW uurimiskeskuse (*Pew Research Center*) andmetel oli 2007. aastal Ukraina "usupiirangute indeksi tulemus 2,6" 9-st (mida väiksem number, seda kõrgem on usuvabaduse tase; samal ajal oli Euroopa keskmine tulemus 2,4) (Korniichuk 2016: 246).

Pärast seda, kui Ukraina presidendiks sai Viktor Janukovõtš (venepäraselt Viktor Janukovitš; Ukraina president 2010-2014), hakkas olukord usumaastikul halvenema. Aastal 2011 ulatus usuliste piirangute indeks 3,9-ni ja 2012. aastal oli see 4,46. Usuvabaduse halvenemist märkasid ka Ukraina elanikud. Razumkovi keskuse andmetel uskus 2010. aastal vaid 29,4% ukrainlastest, et valitsus kohtleb kõiki usuorganisatsioone võrdselt, samas kui 35,6% olid veendunud, et valitsus annab teatavatele kirikutele eelistusi. Seadusandlikul tasandil tehti katseid tugevdada VÕK esindajate "eristaatust" (Korniichuk 2016: 247). Üldiselt toetas MPUÕK Ukrainas venemeelseid jõude ja "võimuparteid", mida juhtis Viktor Janukovitš. Teised Ukraina õigeusu harud ja kreekakatoliiklased kaldusid opositsiooni. (Baluk ja Doroshko 2021: 132). Aastatel 2013-2014 toimus MPUÕK-s võitlus juhtpositsiooni pärast võimsa venemeelse tiiva ja vähem mõjuka Ukraina-meelse tiiva vahel. Algas polariseerumine MPUÕK sees (Baluk ja Doroshko 2021: 133).

Selline oli üldine olukord 2013. aasta novembri lõpus Kiievis toimunud massiliste protestide eelõhtul (Euromaidani ehk Väärrikuse revolutsiooni eelõhtul). Usuorganisatsioonid osalesid nendes sündmustes Euromaidani toetajatena ning vaatamata sisemisele ja välisele survele säilitasid rahu ja vältisid spekulatsioone usulistes küsimustes (Korniichuk 2016: 247).

Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2013. aastal 67% Ukraina elanikkonnast usklikena. (Razumkov Centre.... 2022: 19). Nendest 70,6% määratles end õigeusklikena, 1,3% roomakatoliiklastena, 5,7% kreekakatoliiklastena, 0,8% protestantide ja evangeelsete kristlastena, 0,3% judaistidena, 0,7% moslemiusulistena ja 0,0% budistidena (Razumkov Centre.... 2022: 24).

4.2.2. Alates 2014 kuni 2022

Koos sõjaliste operatsioonide algusega Ida-Ukrainas algas riigi eri piirkondades (oblastites) nn "pöördumiste paraad". Kümned MPUÕK kogudustest väljendasid soovi vahetada kiriklikku kuuluvust ja minna üle KPUÕK-sse (Korniichuk 2016: 248).

Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2014. aastal 76% elanikkonnast usklikena. (Razumkov Centre 2022: 19). Nendest 70,2% määratles end õigeusklikena, 1,0% roomakatoliiklastena, 7,8% kreekakatoliiklastena, 1,0% protestantide ja evangeelsete kristlastena, 0,1% judaistidena, 0,2% moslemiusulistena ja 0,2% budistidena (Razumkov Centre.... 2022: 24).

2014. aasta uuringus registreeriti usklite arvu hüppeline kasv 67%-lt 76%-le, võrreldes sõjaeelse 2013. aastaga - mis on normaalne kriisiolukorda sattunud ühiskonna puhul. See näitaja jääb kõigi seireaastate kõrgeimaks; hiljem see langes ja 2021. aasta lõpus määratles end usklikuna 68% küsitletutest. Venemaa täieliku agressiooni (veebruaris 2022) algusega tõusis see aga 74%-ni (84%-ni riigi lääneosas 63%-ni idas ja 61%-ni lõunas). Kõige rohkem kasvas usklite osakaal võrreldes eelmise aastaga Ukraina keskpriirkonnas - seal tõusis usklite osakaal täiskasvanud elanikkonna hulgas 63,5%-lt 76%-le (Razumkov Centre 2022: 4).

Enne ÕKU autokefaaliat 2019. aasta jaanuaris oli Ukrainas kolm suurt õigeusu kirikut. Usuasjade osakonna andmetel (2018. aasta jaanuari alguses) oli kogudusi MPUÕK-l 12 348 ja KPUÕK-l 5 167, samas kui Ukraina Autokefaalse Õigeusu Kiriku (UAÕK) arvele jäi vaid 1 167 kogudust (Metreveli 2021: 97-98).

Razumkovi keskuse 2018. aasta küsitlus näitas, et vastuseks küsimusele "Millisesse õigeusu kirikusse te kuulute?", samastas 42,6 % küsitletuist (neist, kes peavad end õigeusklikuks) end Kiievi patriarhaadiga (KPUÕK), 19,1% Moskva patriarhaadiga (MPUÕK). See oli KPUÕK kõrgeim protsent viimase kahe aastakümne küsitluste jooksul (Metreveli 2021: 97-98).

UAÕK sai madalaima tulemuse, so 0,4%. Sama küsitlus näitas, et Lääne-Ukrainas pidas end KPUÕK järgijaks 64,1% (end õigeusklikuna määratlevatest inimestest) võrreldes 15,2%-ga MPUÕK puhul. Kesk-Ukrainas järgis KPUÕK-t 48,2%, MPUÕK-t 17,7% küsitletuist. Oluline on märkida, et 31,8% Kesk-Ukrainas ja 16,6% Lääne-Ukrainas määratles end "lihtsalt õigeusklikuna". Lõuna-Ukrainas oli "lihtsalt õigeusklike" kategooria osakaal 46% õigeusklikust elanikkonnast, samas kui KPUÕK-sse kuulus 36% ja MPUÕK-sse 14,7% küsitletutest. Sarnane muster kordus ka Ida-Ukrainas, kus "lihtsalt õigeusklike" osakaal oli 45,2 % võrreldes 24,3 %-ga KPUÕK ja 25,3 %-ga MPUÕK puhul (Metreveli 2021: 98).

2020. aasta alguses oli Ukraina usuorganisatsioonide arv 36796. Kõigist Ukraina usuorganisatsioonidest kuulub 97% kristlikesse konfessioonidesse, neist 53,7% on õigeusu kirikud, 28,9% - evangeelsed (protestantlikud) kirikud ja 14,3% - katoliku kirikud.

Ukraina Õigeusu Kirik Kiievi Patriarhaadi (KPUÕK) ja Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik (UAÕK) lakkasid eksisteerimast pärast Ukraina Õigeusu Kirikute Ühinemisnõukogu 15. detsembril 2018. aastal, mil kõik nende kogudused liitusid automaatselt ÕKU-sse (RISU....2023: lõik 6).

2020. aasta veebruari küsitlused näitasid, et 34% küsitletutest (kes olid end määratlenud õigeusklikena) samastas end äsja loodud autokefaalse ÕKU-ga, 14% küsitletuist näitas MPUÕK-sse kuulumist, samas kui 8,2% vastas, et kuulub Ukraina kreekakatoliku kirikusse (UKK) (Razumkov Centre.... 2020, viidatud Metreveli 2021: 98 kaudu).

4.2.3. Alates 24. veebruar 2022

Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2022. aastal 74% elanikkonnast usklikena. (Razumkov Centre.... 2022: 19). Nendest 62,7% määratles end õigeusklikena, 1,9% roomakatoliiklastena, 10,2% kreekakatoliiklastena, 3,7% protestantide ja evangeelsete kristlastena, 0,1% judaistidena, 0,2% moslemiusulistena ja 0,2% budistidena (Razumkov Centre.... 2022: 24).

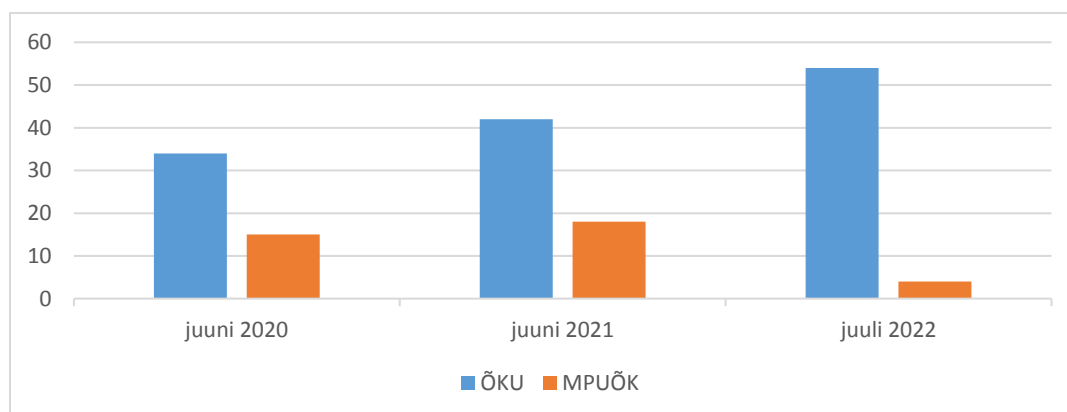
Kiievi Rahvusvahelise Sotsioloogia Instituudi (KIIS) 2022. aasta küsitluse tulemustest nähtub, et: (1) õigeusklikuna määratleb end 72% vastanutest; (2) ÕKU-ga identifitseerib end 54% kõigist vastanutest. Vaid 4% identifitseerib end MPUÕK-ga; (3) 14% peab end lihtsalt õigeusklikuks, ilma patriarhaati täpsustamata; (4), võrreldes 2021. aastaga suurenes 2022. aastal nende osakaal, kes identifitseerivad end ÕKU-ga, 42%-lt 54%-le. Seevastu nende osakaal, kes samastavad end MPUÕK-ga, vähenes 18%-lt 4%-le. Muude tulemuste hulgas: pärast õigeusklikke määratlesid end kõige rohkem vastajad ateistidena (10%) ja kreeka katoliiklastena (8%). Muid religioone/konfessioone nimetati harvemini (KIIS 2022: lõik 3-4). Kõigi kolme aasta tulemused (millise usutunnistuse/religiooniga vastaja end määratleb) on esitatud alljärgnevas tabelis (Tabel 4).

Tabel 4. Vastanute enesemääratlus usutunnistuse/religiooni alusel

	Juuni 2020	Juuni 2021	Juuli 2022
Õigeusu Kirik Ukrainas	34	42	54
Õigeusu kirik, määratlemata	22	12	14
Ateist	8	7	10
Kreekakatoliku kirik	8	9	8
Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik	15	18	4
Protestantlikud kirikud	2	2	2
Muud evangeelsed kirikud	1	2	2
Roomakatoliku kirik	1	1	1
Judaismi järgijad	0	0	0
Moslemiusulised	0	0	0
Muud	1	4	3
Ei oska vastata	6	2	2

Allikas: KIIS 2022

Järgnev tabel (Tabel 5) kirjeldab vastanute end ÕUK-ga ja MPUÕK-ga identifitseerimise muutust kolme aasta lõikes.

Tabel 5. Muutus end ÕUK-ga ja MPUÕK-ga identifitseerinud vastanute osas kolme aasta lõikes

Allikas: autori koostatud

Muuhulgas käsitles 2021. aasta uuring ka ÕUK-u ja MPUÕK-u võrdlust. Uuringu küsitluses paluti vastajatel võrrelda ka ÕUK-t ja MPUÕK-t erinevatest omadustest lähtuvalt (esitatud oli nii positiivseid kui ka negatiivseid omadusi). Vastajad pidid vastama, kumb neist kirikutest vastab konkreetsele omadusele kõige paremini (KIIS 2021: lõik 1-2).

Rohkem vastanuid seostas ÕUK-t selliste omadustega nagu paindlikkus ühiskonna muutustele reageerimisel (54% arvab, et ÕUK vastab sellele omadusele rohkem, võrreldes 14%, kes valisid MPUÕK), sotsiaalse ühtsuse edendamine (53% vs 13%), orienteeritus tavainimestele (50% vs 13%), abi võitluses COVID-19 vastu (34% vs 6%), sõltumatus Ukraina või välisriikide poliitikutest, oligarhidest (33% vs 13%) (KIIS.... 2021: lõik 11).

MPUÕK-t seostasid vastajad rohkem selliste omadustega nagu sõltuvus riigivälistest struktuuridest (35% vs 24%, kes nimetasid selles kontekstis ÕKU), katsed destabiliseerida olukorda Ukrainas (42,5% vs 21%) ja korruptsioon (38% vs 8%) (KIIS.... 2021: lõik 11).

Uuringu tulemusi kommenteerinud A. Hrushetskyi, möönab, et kuigi MPUÕK säilitab *de facto* kontrolli enamiku koguduste üle, on ta samal ajal kandnud ukrainlaste silmis märkimisväärset mainekahju (seda assotsieerumise tõttu Vene agressoriga) ning, et mitmed sammud, mille eesmärk on vähendada seotust Venemaaga, ei aita MPUÕK-l varasemat usaldust täiel määral taastada (KIIS 2022: lõik 8)

Alates 2014. aasta veebruarist arenev ja 24. veebruarist 2022 alanud laiaulatuslik Venemaa agressioon suveräänse Ukraina riigi vastu on muutnud MPUÕK positsiooni Ukraina ühiskonnas ebakindlaks, ning sama sündmuste ahel on oluliselt kaasa aidanud tema peamise konkurendi, KPUÕK (alates 2019 ÕKU) staatuse ja populaarsuse tugevnemisele (Shestopalets 2019: 51).

4.3. Ukraina valitsuse sammud julgeolekuriski maandamiseks

Ukraina valitsuse kontrolli all olevatel aladel muutis Venemaa 2014. aasta rünnak Ukraina vastu oluliselt valitsuse suhteid Ukraina õigeusu kirikuga (UÕK). President Petro Porošenko ajal (2014-2019) aitas Ukraina valitsus otsustavalt kaasa UÕK konkurendi – Õigeusu Kirik Ukrainas (ÕKU) – loomisele. See hõlmas valitsuse diplomaatilist toetust ÕKU kiriklikule tunnustamisele Oikumeenilise Patriarhaadi poolt 2019. aastal. Samaaegselt valitsuse tegevusega, autokefaalse ÕKU loomise suunal, püüdsid Ukraina parlamendi poliitilised jõud muuta MPUÕK õiguslikku seisundit.

Alates 2016. aasta veebruarist on rahvasaadikute rühm esitanud mitmeid seaduseelnõusid, mis on olnud suunatud selle kiriku mõju vähendamiseks sotsiaal- ja poliitilisel maastikul. Esimene neist, seaduseelnõu № 4128, eesmärk oli lihtsustada õiguslikku menetlust usukogukondade jaoks, kes soovivad muuta oma usuorganisatsiooni ametlikku kuuluvust. Selle otsuse tegemise ainuõigus võeti ära vaimulikelt ja anti kogukonnaliikmetele. Seaduseelnõu eesmärk oli hõlbustada juriidiliselt korrektset kogukondade üleminekut MPUÕK-st KPUÕK-sse (Shestopalets 2019: 57).

Teine seaduseelnõu, № 4511 (aprill 2016), mille eesmärk oli erilise õigusliku staatuse kehtestamine nendele usuorganisatsioonidele, kelle "ametlik halduskeskus" asub riigis, mis on toime pannud Ukraina vastu agressiooniakti (dokumendis kasutati terminit "agressiivne riik"). Selle eelnõu kohaselt peaksid sellised usuühendused sõlmima Ukraina riigiga erilepingu, et

deklareerida oma poliitilist lojaalsust. Need uued määrused olid suunatud eeskätt MPUÕK-le, mis on küll autonoomne, kuid jääb siiski Vene Õigeusu Kiriku osaks (Shestopalets 2019: 58). Kolmas seaduseelnõu, № 5309 (oktoober 2016) on kavandatud samade põhimõtete alusel kui № 4511 ja puudutab usuorganisatsioone, mille ametlik keskus asub agressiivse riigi territooriumil. Selle seaduseelnõu peamine eesmärk oli sundida MPUÕK-t muutma oma ametlik nimi "Vene Õigeusu Kirik Ukrainas" (*Russian Orthodox Church in Ukraine*). See oleks teatud poliitikute ja religioossete isikute arvates rohkem rõhutanud MPUÕK-t kui Vene nn "Trooja hobuse" olemust Ukrainas (Shestopalets 2019: 58).

2017. aasta mais parlamendile läbivaatamiseks esitatud seaduseelnõud № 4511 ja № 4128 said toetatud patriootiliselt orienteeritud poliitiliste jõudude poolt, teiselt poolt tõstatasid eelnõud küsimusi selle kohta, kas riigi sekkumine kiriklikesse asjadesse on õiguspärane, kas võib olla tegemist usuvabaduse rikkumisega ja potentsiaalsete negatiivsete tagajärgedega Ukraina usurahule. 18. mail 2017, kui seaduseelnõude 4128 ja 4511 üle pidi parlament hääletama, kogus MPUÕK mitu tuhat usklikku parlamendi hoone lähedale meelt avaldama seaduseelnõude vastuvõtmise vastu. Avaliku pahameele tulemusena otsustasid parlamendi valitsevad fraktsioonid nende kahe dokumendi hääletamise päevakorrast maha võtta (Shestopalets 2019: 58).

Üks pingekoht MPUÕK ja riigi vahelistes suhetes on ebakõla Ukraina kultuuriministeeriumi usundite ja rahvuste osakonnaga. Kirik on süüdistanud osakonda avalikus laimukampanias MPUÕK vastu ja osakonna poolset tahtlikku MPUÕK koguduste põhikirjaliste dokumentide registreerimise takistamist. Selle konflikti tulemusel esitas MPUÕK 2017. aasta veebruaris kultuuriministeeriumi vastu hagi. Ministeerium omakorda kaitses oma poliitikat, väites, et MPUÕK põhikiri on kirjutatud „vene mallide“ alusel, eesmärgiga kehtestada kohalike piiskoppide täielik kontroll preestrite ja nende kogukondade üle ning rikub sellega usklite õigusi (Shestopalets 2019: 59).

2019. aastal võttis Ukraina parlament vastu kaks seadust, mis mõjutavad peamiselt UÕK-t: (1) seadus, mis kehtestab otsustusprotsessi usukogukondadele, kelle eesmärk on muuta oma usulist jurisdiktsiooni. Otsuse teistsugusele jurisdiktsioonile ülemineku kohta peavad tegema üksnes usuorganisatsiooni liikmed. Seaduse eesmärk on vältida nii UÕK kui ka ÕKU puhul levinud praktikat, mille kohaselt peavad õigeusu koguduste põhikirja mis tahes muudatused heaks kiitma vastavad valitsevad piiskopid; (2) seadus, mis sunnib Venemaal asuvate "valitsevate keskustega" usulisi organisatsioone ja ühendusi muutma oma nime, et selgesõnaliselt tuvastada nende seosed Moskvaga. Samuti keelab seadus neil organisatsioonidel saata oma vaimulikke Ukraina armeesse (Vovk 2023: lõik 7-8).

Teine seadus viidi Ukraina konstitutsioonikohtusse ja 2022. aasta detsembris kuulutas kohus seaduse põhiseaduslikuks, mis võimaldas usukogukondade sunniviisilist ümbernimetamist (Vovk 2023: lõik 9).

President Volodõmõr Zelenski, ametisse astumise (mai 2019) algusaastatel, samuti 24. veebruaril 2022 alanud Venemaa täiemahulise sissetungi Ukrainasse esimestel kuudel, ei kujundanud usupoliitikat. Zelenski suhtumine muutus 2022. aasta sügisel, surve all, mida avaldasid kohtus tõestatud väited mõnede UÕK vaimulike koostööst Venemaa sõjaväega ning Ukraina avalikkuse kasvav toetus UÕK vastu suunatud sanktsioonide suhtes (Vovk 2023: lõik 10-11).

Oktoobrist detsembrini 2022 otsis Ukraina julgeolekuteenistus SBU (ukr *Служба безпеки України*) läbi UÕK kinnistuid ja UÕK vaimulike kodusid üle kogu riigi. SBU leidis väidetavalt Venemaa propagandamaterjale, tõendeid mitme UÕK vaimulikku poolt saadud Venemaa kodakondsuse kohta, samuti Venemaa armee poolt väljastatud toiduaineid (Vovk 2023: lõik 12).

Detsembris 2022 palus president Zelenski riikliku julgeoleku- ja kaitsenõukogu otsuse alusel ministrite kabinetil koostada seaduseelnõu, millega keelatakse Moskva sidusorganisatsioonid. Samas rõhutas ta, et see seadus peab vastama rahvusvahelistele usu- ja veendumusvabaduse standarditele ja Ukraina kohustustele Euroopa Nõukogu ees (Vovk 2023: lõik 13).

Ministrite kabinet esitas oma seaduseelnõu parlamendile 2023. aasta jaanuari keskel. (Vovk 2023: lõik 16). Eelnõu keelab "Ukraina vastu relvastatud agressiooni teostavates riikides" (viide Venemaale) tegutsevate usuliste organisatsioonide ja ühenduste tegevuse, mis on seotud "usuliste organisatsioonide või valitsevate keskustega seotud ühendustega", kuid paneb riigile kohustuse tõestada kohtus mis tahes sellist seotust. Sellistel juhtudel on SEPFP (Riiklik Rahvuspoliitika ja Veendumus -ning usuvabaduse Teenistus) kohustatud tegema religiooniekspertiisi, millega tuvastatakse seotus Moskvaga. Lõplik otsus usuorganisatsiooni keelustamise kohta langetatakse kohtus (Vovk 2023: lõik 18).

1.veebruaril 2023 avaldas SEPFP oma eksperdirühma hinnangu UÕK-u ja VÕK-u sidemete kohta. Eksperdid märgivad, et Moskva patriarhaat ei tunnusta UÕK-t täielikult iseseisvana ja et puuduvad tõendid selle kohta, et UÕK-u juht metropoliit Onufri (Berezovskõi) on lahkunud VÕK-i sinodist. Lisaks toob eksperthinnang välja, et ükski teine õigeusu kirik ei tunnusta UÕK-t iseseisva (autokefaalse) kirikuna ja et UÕK ei ole seda ka taotlenud. Eksperdid järeldavad, et UÕK on VÕK-u osa (Vovk 2023: lõik 31).

Julgeolekuteenistused otsisid läbi üle 350 hoone ja uurisid ligi 850 inimest (Jayson 2022: lõik 2). Ukraina ametivõimude sõnul avastati reidide käigus - mille keskmeks oli 11. sajandist pärit Kiievi Petšerski Suurkloostri kompleks, mida tuntakse koobaskloostri nime all - suures koguses sularaha, "kahtlasi" Vene kodanikke ja lendlehti, mis kutsusid inimesi üles liituma Vene armee (Jayson 2022: lõik 8).

Kiievi Petšerski suurkloostri paiknevad UÕK keskus, vaimulik seminar ja vaimulik akadeemia. Ukraina ametivõimud nõuavad Ukraina Õigeusu Kirikult riigile kuuluva Kiievi Petšerski kloostrikompleksi vabastamist 29. märtsiks 2023 (Meie Kirik...2023a: lõik 1). Kirikute Maailmanõukogu (KMN) peasekretär dr Jerry Pillay väljendas seoses sellega muret Ukraina võimude sammude suhtes Ukraina Õigeusu Kiriku (UÕK) vastu, eriti problemaatiline on KMN hinnangul valitsuse soov sundida mungad Kiievi Petšerski suurkloostri lahkuma. „On kahetsusväärne, et taolised tegevused – sealhulgas need, mis puudutavad UÕK Kiievi iidse Jumalaema Uinumise koobaskloostri mungakogukonda – näivad olevat suunatud kiriku vastu,“ ütles Pillay, „Ukraina Õigeusu Kiriku vastu võetud meetmed tõstatavad tõsiseid küsimusi usu- või veendumusvabaduse austamise kohta.“ (Meie Kirik 2023b: lõik 1-3). Pillay rõhutas ka, et kuigi Kirikute Maailmanõukogu on hukka mõistnud Venemaa sissetungi Ukrainasse kui suveräänsesse riiki, peab KMN kirikute kohaloleku ja tunnistamise kaitsmist oluliseks kõikjal (Meie Kirik 2023b: lõik 3).

Ukraina riigi suhtumine Moskva juhitud UÕK-sse on viimase 30 aasta jooksul olnud pidevas muutumises soosimise, tõrjumise ja neutraalsuse vahel - sõltuvalt sellest, kes on olnud võimul. Mida kauem Venemaa sõda Ukraina vastu on veninud, seda selgemalt kõlavad üleskutsed "Vene kiriku Ukrainas" Moskva patriarhaadile lojaalse UÕK keelustamiseks. Ja seda valjemini on ka selle kiriku sees kõlanud hääled, mis nõuavad muutusi ja tõelist iseseisvust (Fert 2022: lõik 10).

4.4. Kokkuvõte

Alates Krimmi annekteerimist ja Ida-Ukraina territooriumi osa vallutamisest Venemaa poolt 2014, on religiooniga seotud temaatika fookuses olnud MPUÕK ja selle seotusest VÕK-ga tulenev julgeolekuoht. MPUÕK-t on hakatud pidama Ukraina poliitiliste ja usuväldkonna eeskõnelejate poolt Venemaa peamiseks ideoloogiliseks mõjutusvahendiks, Venemaa salateenistuse (FSB) allüksuseks ja nn viiendaks kolonniks, mille eesmärk on riigi suveräänsuse õõnestamine seestpoolt. 24. veebruaril 2022 alanud sõja kontekstis on VÕK (ja MPUÕK) näol

tegemist agressorriigi (Venemaa) kirikuga, mis teostab Ukrainas kahjulikku tegevust. Ukraina valitsus astus mitmeid samme VÕK-st (MPUÕK-st) tuleneva julgeoleku riski maandamiseks religioonipoliitika muutmise kaudu. Ukraina riik seisab silmitsi mitmete väljakutsetega, mis on seotud usuvabaduse ning riikliku julgeoleku kaitsmisega samaaegselt.

Usulise retoorika kasutamine Krimmi annekteerimise ja osa Ukraina territooriumi vallutamise õigustamiseks on põhjustanud tõsise muutuse märkimisväärse hulga ukrainlaste usulises enesemääratluses alates 2014. aastast ning jätkub käimasoleva sõja ajal. Need muutused avalduvad mitmel tasandil: (1) Isiklikul tasandil toimus usklike ümberorienteerumine Ukraina-meelsete usuliste organisatsioonide poole; (2) Institutsioonilisel tasandil intensiivistas see Ukraina kirikute konsolideerimise võimaluste otsimist ning vallandas lõpuks rea koguduste liikumist ÕKU jurisdiktsiooni alla (Vt Lisa 3).

KOKKUVÕTE

Käesoleva töö raames soovisin vastata kolmele küsimusele.

(1) Kas ja kuidas muutub usuline maastik (üldiselt ja fookusega õigeusu kirikul) okupeeritud aladel, kui territooriumi valdaja on muutunud?

Sellele küsimusele vastamiseks, kolmandas peatükis, uurisin Krimmi, Donetsk ja Luhanski piirkonna usulist maastikku enne selle territooriumi hõivamiskatseid Venemaa Föderatsiooni poolt ja usulise maastiku ning usuühenduste olukorra muutumist alates 2014. aasta kevadest, mil territoorium Venemaa Föderatsiooni poolt okupeeriti. Selgus, et Ukraina okupeeritud territooriumidel muutus olukord usumaastikul ning religioonipoliitikas:

(a) okupatsioonivõimud rakendasid usulise tegevuse reguleerimiseks VF-s kehtivaid seaduseid või/ja kehtestasid selleks seadused, mis sarnanevad samalaadsetele Venemaal kehtivatele seadustele; (b) vastu võetud või/ja rakendatud seadused on teatavate usuühenduste tegevust keelustavad või piiravad; (c) MPUÕK-le, mis on okupatsioonivõimude poolt tunnustatud nn „Moskva patriarhaadi kanoonilise territooriumi raames“ on seadustes tehtud erand; (d) KPUÕK/ÕKU suhtes rakendatakse diskrimineerimispoliitikat; (e) leiab aset usu- ja veendumusvabaduse piiramine; (f) paljud usuühendused on kuulutatud äärmuslikeks organisatsioonideks.

Selgus ka et alates 2014. aastast ja eriti alates 24. veebruarist 2022 on Õigeusu Kirik Ukrainas (ÕKU) tegutsenud tohutu poliitilise surve all: selle kiriku staatuse võib igal ajal tühistada, selle liikmed kogevad pidevalt ähvardusi ja füüsilist vägivalda. Venemaa kontrolli all olevatel territooriumidel liiguvad ÕKU piiskopkonnad järkjärgult Venemaa Õigeusu Kiriku (VÕK)

jurisdiktsiooni alla, mis näitab veenvalt, et territooriumi valdaja muutudes toimuvad otsustavad muutused usumaastikul.

(2) Kas ja kuidas muutub Vene-Ukraina sõja tingimustes usumaastiku olukord Ukraina kontrollitaval territooriumil fookusega õigeusu kirikul?

Sellele küsimusele vastamiseks, neljandas peatükis, käsitlesin teemat, mis puudutab Vene Õigeusu Kirikut kui riigi julgeolekuriski ning Ukraina valitsuse samme selle riski maandamiseks, samuti olukorra muutumist usumaastikul alates 2014. aastast. Selgus, et 24. veebruaril 2022 alanud sõja kontekstis on VÕK ja Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku (MPUÕK) näol tegemist agressorriigi (Venemaa) kirikuga, mis teostab Ukrainas kahjulikku tegevust. Ukraina valitsus astus mitmeid samme VÕK-st (MPUÕK-st) tuleneva julgeoleku riski maandamiseks ning selle kiriku mõju vähendamiseks sotsiaal- ja poliitilisel maastikul religioonipoliitika muutmise kaudu. Seoses sellega seisab Ukraina valitsus nüüd silmitsi mitmete väljakutsetega, mis on seotud usuvabaduse ning riikliku julgeoleku kaitsmisega samaaegselt. Usulise retoorika kasutamine Krimmi annekteerimise ja osa Ukraina territooriumi vallutamise õigustamiseks on põhjustanud tõsise muutuse märkimisväärse hulga ukrainlaste usulises enesemääratluses alates 2014. aastast ning jätkub käimasoleva sõja ajal. Need muutused avalduvad mitmel tasandil: (a) Isiklikul tasandil on toimunud usklike ümberorienteerumine Ukraina-meelsete usuliste organisatsioonide poole; (b) Institutsioonilisel tasandil elavdas see Ukraina kirikute konsolideerimise võimaluste otsimist ning vallandas lõpuks terve rea koguduste liikumise ÕKU jurisdiktsiooni alla.

(3) Kas õigeusu kirik (Moskva Patriarhaadi või/ja Vene Õigeusu Kirik) kujutab ohtu iseseisva Ukraina riigi julgeolekule ning kas ja kuidas toetab see kirik Ukraina territooriumil toimuvat sõda?

Sellele küsimusele vastamiseks käsitlesin, teises ja neljandas peatükis, riigi ja kiriku vaheliste suhete kujunemist ja Bütsantsi mõjusid selles, sealhulgas Moskva kui Kolmanda Rooma ja „Vene maailma“ doktriine, vaatlesin religiooni kui Vladimir Putini Venemaa sise- ja välispoliitikat kujundavat instrumenti ning Vene Õigeusu Kiriku rolli selles. Selgus, et Vene Õigeusu Kirik (VÕK) on Venemaa sise- ja välispoliitika oluline mõjutaja. Patriarh Kirilli doktriin „Vene maailmast“ on muutunud Venemaa uusimperialistliku ideoloogia aluseks ning Venemaa võimud on kasutanud seda Ukraina territooriumile tungimise õigustamiseks. Käimasolev sõda on tõstatanud mitmeid riikliku julgeoleku küsimusi, sealhulgas religiooni rolli Ukraina riigi julgeolekus. Vaatamata sellele, et MPUÕK on Vene agressiooni hukka mõistnud, on MPUÕK Venemaa kui agressorriigi pinnal tegutseva emakiriku (VÕK) koosseisu kuuluv

organisatsioon Ukraina pinnal. Seega on MPUÕK jätkuvalt Ukraina riigi jaoks julgeolekurisk. Sellele viitab ka KPUÕK/ÕKU keeruline olukord Ukraina okupeeritud territooriumidel, kus need kirikud sunnitakse (administratiivsete vahenditega) liikuma tõenäoliselt VÕK-u jurisdiktsiooni alla või territooriumilt lahkuma (tegevuse lõpetama).

Milliseks kujuneb usuline maastik ning missugusteks õigeusu kirikute vahelised suhted pärast käimasoleva sõja lõppu on täna raske ennustada. See sõltub eelkõige sellest, milline on sõja tulemus. Religioonipoliitika Ukrainas kujundab ja seda rakendab ning kontrollib tulevikus võitjariik ehk territooriumi valdaja. See on teema, mis väärib tulevikus kindlasti uurimist. Teine oluline uurimisteema on VÕK kui julgeolekurisk Eesti kontekstis.

Käesoleva töö koostamise käigus puutusin kokku mitmete uurimustööde ja teadusartiklitega, mille autorid käsitlesid õigeusu kiriku ja riigi vahelisi suhteid ning õigeusu kiriku ja poliitika kokkupuutepunkte. Nii toob uurija Tobias Köllner, nende teemade kajastamisel, sisse mõiste „põimunud võimud“ (*entangled authorities*) samastamata seda harmoonilise kootööga („sümfoonia“) riigi ja kiriku vahel ning juhtides tähelepanu kahe võimsa institutsiooni keerulistele suhetele tänapäeva Venemaal. Köllner kirjeldab „põimumise“ erinevaid vorme: sarnane ideoloogia, institutsionaalne ja isiklik põimumine. Mõiste hõlmab ka konkurentsi, tahtmatuid tagajärgi ja konflikte. Lisaks pöörab Köllner tähelepanu sellele, et õigeusu kiriku osalemisel poliitikas keskendutakse harilikult kõrgematele võimukandjatele nagu president Putin ja patriarh Kirill, kuid jäetakse tähelepanuta samad teemad kohalikul tasandil. (Köllner 2018: 2).

Vene-Ukraina sõja kontekstis oleks edaspidi otstarbekas uurida VÕK-u rolli poliitikas kohalikul tasandil ja „põimunud võimude“ kontseptsioonist lähtuvalt.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

- 2014 Report.** 2015. *(2014 Report on International Religious Freedom – Ukraine)*. United States Department of State. 14.october 2015.
<https://www.refworld.org/docid/5621053577.html> (vaadatud 12.11.2022).
- 2015 Report.** 2017. *(2015 Report on International Religious Freedom: Ukraine)*. <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/256465.pdf> (vaadatud 16.12.2023).
- 2020 Report.** *(2020 Report on International Religious Freedom: Ukraine)*.
<https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/05/240282-UKRAINE-2020-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf> (vaadatud 8.02.2023).
- 2021 Report.** *(2021 Report on International Religious Freedom: Ukraine)*.
<https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/ukraine/> (vaadatud 08.12.2022).
- Ammann,** Albert M. 1950. *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*. Wien: Thomas Morus Presse im Verlag Herder.
- Anderson,** Johan. (2007). *Putin and the Russian Orthodox Church: Asymmetric Symphonia?* *Journal of International Affairs*, Vol. 61, no. 1. https://www.jstor.org/stable/24358086?seq=1#fndtn-page_thumbnails_tab_contents (vaadatud 12.12.2022).
- Baluk,** Walenty; Doroshko, Mykola (2021). *The role of the Russian Orthodox Church in the context of the Russian-Ukrainian armed confl ict*. *Studies in the History of Russia and Central and Eastern Europe*, Tom 56 Nr 3 (2021): Special Issue,
<http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2021.EN6.06>.
- Belton,** Catherine. 2022. *Putini inimesed*. KAVA Kirjastus OÜ.
- BNS.** 2018. *Porošenko: Vene õigeusu kirik on riiklik julgeolekuht*. 28.07.2018.
<https://maailm.postimees.ee/5942772/porosenko-vene-oigeusu-kirik-on-riiklik-julgeolekuht> (vaadatud 08.04.2023).
- Constitution of Ukraine.** http://www.hrwf.net/images/forbnews/2014/Ukraine_2014.pdf (vaadatud 05.12.2022).
- Corley,** Felix 2023. *OCCUPIED UKRAINE: After 4 months, are "disappeared" Greek Catholic priests still alive?* *Forum 18*: 23. March 2023.
https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2820 (vaadatud 12.03.2023).
- Corley,** Felix. Kinahan, John. 2022. *DONBAS: Luhansk: Religious freedom survey, February 2022*. *Forum 18*: 23. February 2022 https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2721 (vaadatud 12.03.2023).
- Coyer,** Paul. 2015. (Un)Holy Alliance: *Vladimir Putin, The Russian Orthodox Church* Deklaratsioon „Vene maailma“ (*Russki mir*) õpetuse kohta. 2022. Õigeusu teoloogide deklaratsioon. Kirik & Teadus. 03.2022. <https://kjt.ee/2022/03/deklaratsioon-vene-maailma-russkii-mir-opetuse-kohta/> (vaadatud 13.02.2023).
- Curanović,** Alicja. *The Religious Factor in Russia's Foreign Policy: Keeping God on Our Side*. London and New York: Routledge, 2012.
- Denysenko,** Nicholas E. 2018. *The orthodox church in Ukraine. A century of separation*. Northern Illinois university press, DeKalb Illinois.
- EAÕK** (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik). <https://www.eoc.ee/materjalid/seitsme-kirikukogu-parand/?v=a57b8491d1d8> (vaadatud 15.04.2023).
- EE** (Eesti Entsüklopeedia). <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/%C3%B5igeusk1> (vaadatud 12.03.2023).

EVÕS. (*Eesti-vene õigeusu seletav sõnastik*).

https://www.goldenmary.ee/library/orthodic/17_s/simfonia.html (vaadatud 12.01.2023).

Fert, Andriy. 2022. *Ukraine's largest Orthodox church accused of collaborating with Russia*. Open Democracy: 20 December 2022. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-orthodox-church-moscow-patriarchate-collaboration/> (vaadatud 12.04.2023).

Figes, Orlando. 2022. *The story of Russia*. London: Bloomsbury Publishing.

Forbes. 2015. *And Russian Exceptionalism*. Forbes.21.05.2015.

<http://www.forbes.com/sites/paulcoyer/2015/05/21/> (vaadatud 12.03.2023).

Haynes, Jeffrey. 2021. *Religion and International Relations: What Do We Know and How Do We Know It?* <https://www.mdpi.com/2077-1444/12/5/328> (vaadatud 17.12.2022).

Herkel, Andres. 2007. *Vene mõistatus*. Tartu: Kirjastus Ilmamaa.

Hiob, Arne. 2021. *Venemaa ja õigeusk. Tuhandeaastane vene ortodoksia*. Tallinn: Kirjastus Gallus.

Hovorun, C. 2016. *Is the Byzantine "Symphony", Possible in Our Days?* Journal of Church and State: Vol. 59, Iss. 2, 280-296.

IRI. (International Republican Institute). 2013. *Public Opinion Survey Residents of the Autonomous Republic of Crimea May 16 – 30, 2013* <https://www.iri.org/wp-content/uploads/2013/10/201320October20720Survey20of20Crimean20Public20Opinion2C20May2016-302C202013.pdf> - vaadatud 23.03.2023 (vaadatud 14.03.2023).

Ivanets, Andrii. Krasnodemska, Iryna. 2022. *A Situation of the Crimeans Diocese of the Orthodox Church of Ukraine in Russian Occupied Crimea (2014-2022)*. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 42 : Iss. 6 , Article 4. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2369>.

Jayson, Casper. 2022. *Will Ukraine's Threatened Ban on Russia-Linked Churches Violate Religious Freedom?* Christianity Today: DECEMBER 21, 2022.

<https://www.christianitytoday.com/news/2022/december/lavra-ukraine-orthodox-church-russia-religious-freedom-uoc.html> (vaadatud 14.04.2023).

Jianu, Daniel. 2019. *Symphonia and the Historical Relationship Between State and Church, in On Multiple Secularisms and Entanglements: Orthodox Religion and Politics in Eastern Europe*. Edited by T. Killner , pp. 17:33. London & New York: Routledge.

Kalkandijeva, Daniela. 2011. *A Comparative Analysis on Church-State Relations in Eastern Orthodoxy: Concepts, Models, and Principles*. Journal of Church and State 53 (4): 587-614.

Kalmet, Tanel. 2022. *Ukraina kirikud sõjakeerises*. Kolleegium: 09.05.2022.

<https://kolleegium.ee/kirik/tanel-kalmet-ukraina-kirikud-sojakeerises/> (vaadatud 18.02.2023).

Kalmet, Tanel. 2022. *Ukraina kirikud sõjakeerises*. Kolleegium: 09.05.2022.

<https://kolleegium.ee/kirik/tanel-kalmet-ukraina-kirikud-sojakeerises/> (vaadatud 12-03.2023).

Kapõtin, Igor. 2022. *Sõjaajaloolane selgitab Ukraina ajaloo olulisemaid sõlmpunkte*. Postimees. 17.04.2022. <https://teadus.postimees.ee/7492776/sojaajaloolane-selgitab-ukraina-ajaloo-olulisimaid-solmpunkte> (vaadatud 18.02.2023).

KIIS. 2021. (Kyiv International Institute of Sociology) 2021. *Dynamics of religious self-identification of the population of Ukraine*.

<https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1052&t=9&page=1> (vaadatud 23.03.2023).

KIIS. 2022. (Kyiv International Institute of Sociology) 2022. *Dynamics of religious self-identification of the population of Ukraine*.

<https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1129&page=1> (vaadatud 23.03.2023).

Kilp, Alar. Pankhurst, Jerry G. 2022a. *Soft, Sharp, and Evil Power: The Russian Orthodox Church in the Russian Invasion of Ukraine*. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 42 : Iss. 5, Article 2. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2361>.

Kilp, Alar. Pankhurst, Jerry G. 2022b. *Religious Leadership and Critical Junctures in the 2022 Russian Invasion of Ukraine: 104 War Days of Metropolitan Hilarion*. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 42, Iss. 7, Article 3. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2376>.

Kilp, Alar. Pankhurst, Jerry G. 2023. *The Role of Moscow Patriarchs in the Promotion of the Imperial Culture of Sobornost': Thematic Analysis of Religious Leaders' Speeches at the World Russian People's Council 1993–2022*. Religions: Vol. 14, Iss. 4, Article 436. <https://doi.org/10.3390/rel14040436>.

Konstitutsiya Donetskoy Narodnoy Respubliki 14.05.2014 g. (The Constitution of the Donetsk People's Republic). <http://dnr-online.ru/konstituciya-dnr/> (20.06.2015).

Kopõtin, Igor. 2022. *Sõjaajaloolane selgitab Ukraina ajaloo olulisemaid sõlmpunkte*. Postimees. 17.04.2022. <https://teadus.postimees.ee/7492776/sojaajaloolane-selgitab-ukraina-ajaloo-olulisemaid-solmpunkte> (vaadatud 18.02.2023).

Korniichuk, Iuliia. 2016. *The Impact of the Russian-Ukrainian Military Conflict on Religious Life in Ukraine*. DOI: 10.15290/bth.2016.14.12.

Krawchuk, Andrii. Bremer, Thomas. 2016. *Churches in the Ukrainian Crisis*. Šveits: Palgrave Macmillan, e-book. DOI 10.1007/978-3-319-34144-6.

Kreekakatoliku kirik. Vikipeedia. https://et.wikipedia.org/wiki/Kreekakatoliku_kirik (vaadatud 13.02.2023).

Köllner, Tobias. 2018. *The Day of Family, Love and Faithfulness in Global Perspective*. https://www.leibniz-eega.de/wp-content/uploads/2018/08/EEGA_Report_K%C3%B6llner.pdf (vaadatud 22.04.2023).

Köllner, Tobias. 2020. Religion and Politics in Contemporary Russia: Beyond the Binary of Power and Authority. London and New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780429424632.

Laats, Alar. 2020.a. *Idakatoliku kirikud, 1. osa*. Kirik & Teoloogia. 16. 10.2020. <https://kjt.ee/2020/10/idakatoliku-kirikud-1-osa/> (vaadatud 14.02.2023).

Laats, Alar. 2020.b. *Idakatoliku kirikud, 2. osa*. Kirik & Teoloogia. 23. 10.2020. <https://kjt.ee/2020/10/idakatoliku-kirikud-2-osa/> (vaadatud 12.02.2023).

Lamoreaux, Jeremy W.; Flake, Lincoln.(2018). *The Russian Orthodox Church, the Kremlin, and religious (il) liberalism in Russia*. Palgrave Communications 4.1 (2018): 1-4. DOI: 10.1057/s41599-018-0169-6.

Leustean, Lucian N., Samokhvalov, Vsevolod. 2019. *The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy, and the Conflict in Donbas*. Journal of Orthodox Christian Studies, Volume 2, Number 2, 2019, pp. 199-224. DOI: <https://doi.org/10.1353/joc.2019.0023>

Loode, Oliver. 2017. *Inimõiguste õhkimise poliüoon Krimmis*. https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2017/12/11_2017_inim%C3%B5iguste_olukord_krimmis.pdf (vaadatud 06.12.2022).

Meie Kirik. 2023a. *Ukraina Õigeusu Kirikut ähvardatakse ärakeelamisega*. Meie Kirik: 11.03.2023. <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/2243-ukraina-oigeusu-kirikut-ahvardatakse-aerakeelamisega> - vaadatud 14-04.2023 (vaadatud 12-11-2022).

- Meie Kirik.** 2023b. *KMN mures usuvabaduse pärast Ukrainas*. Meie Kirik: 17.03.2023 <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/2249-kmn-mures-usuvabaduse-paerast-ukrainas> (vaadatud 14.03.2023).
- Metreveli,** Tornike. 2021. *Orthodox Christianity and the Politics of Transition. Ukraine, Serbia and Georgia*. May 30, 2022 by Routledge. (e-book). <https://digikogu.taltech.ee/et/item/aea3b9da-fa40-4489-babc-36f0bc7dfe4c> (vaadatud 17.01.2023).
- Mölder,** Holger. Sazonov, Vladimir. Värk, Rene. 2014 ja 2015. *Krimmi Venemaaga liitmise ajaloolised, poliitilised ja õiguslikud tagamaad*. Akadeemia 12/2014 ja 1/2015. <https://www.researchgate.net/publication/362888724> (vaadatud 15.11.2022).
- Paas,** Kadri. 2022. Moskvale alluv kirik on inforelv. Järva Teataja. 13. oktoober 2022. <https://jarvateataja.postimees.ee/7624996/moskvale-alluv-kirik-on-inforelv> (vaadatud 08.04.2023).
- Palli,** Mattias. 2022. *Õigeuskirik Ukrainas seisab kindlal alusel*. Objektiiv. 31. okt. 2022. Vastulause. <https://objektiiv.ee/vastulause-mattias-palli-oigeuskirik-ukrainas-seisab-kindlal-alusel/> (vaadatud 18.02.2023).
- Pallosõn,** Margo. 2017. *Õigeusu kirik pehme võimu instrumendina Venemaa välispoliitikas Moldova näitel*. Magistritöö. Tallinna Tehnikaülikool. Majandusteaduskond. Õiguse Instituut. <https://digikogu.taltech.ee/en/Item/556e9dfc-62a0-407f-9b4d-c1f81e8f05f1> (vaadatud 14.01.2023).
- Petro,** Nicolai N. 1995. *The Rebirth of Russian Democracy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Petro,** Nicolai N. 2018. "The Russian Orthodox Church", in: Andrei P. Tsygankov (ed.) *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy* (London: Routledge), pp. 217-232. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3175476 (vaadatud 12.12.2022).
- Ponomariov,** Alexander. 2022. *Cuius Regio, Eius Religio? The Theopolitics of Ukrainian Autocephalies*. War and Church. Russian Analytical Digest (RAD) 286. DOI: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000576071> (vaadatud 12.12.2022).
- Razumkov** centre. 2022. WAR AND CHURCH. CHURCH AND RELIGIOUS SITUATION IN UKRAINE 2022 (Information Materials). https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_ENGL.pdf (vaadatud 22.03.2023).
- Remy,** Johannes. 2018. *Ukraina ajalugu*. Tallinn: EKSA.
- Richters,** Katja. 2013. *The Post-Soviet Russian Orthodox Church. Politics, Culture and Greater Russia*. Routledge on Taylor & Francis Group. New York.
- Riistan,** Ain. 2015. *Ukraina konflikti teopoliitikast: Moskva patriarhaadi perspektiiv*. Kirik & Teoloogia. 15.03.2015. <https://kjt.ee/2015/03/ukraina-konflikti-teopoliitikast-moskva-patriarhaadi-perspektiiv-2/> (vaadatud 12.11.2022).
- Rist,** Kersti. 2006. *GEORGI FLOROVSKI NEOPATRISTILINE SÜNTEES*. Magistritöö. <http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/917/ristkersti.pdf> (vaadatud 18.02.23).
- RISU.** 2023. *The number of unregistered religious communities has increased in Ukraine, - Ministry of Culture*. https://risu.ua/en/the-number-of-unregistered-religious-communities-has-increased-in-ukraine---ministry-of-culture_n109164 (vaadatud 08.04.2023).
- RISU.** 2019. *OCU Primate calls on international community to protect churches and clergy of OCU in occupied Donbas*. RISU, February 2019, https://risu.org.ua/en/index/all_news/orthodox/ocu/74863/ (vaadatud 28.03.2023).

Rohtmets, Priit. 2019. *Ukraina õigeusu kiriku iseseisvumine ja õigeusu kiriku tulevik*. Diplomaatia. Nr 185/186. Veebruar 2019. <https://diplomaatia.ee/ukraina-oigeusu-kiriku-iseseisvumine-ja-oigeusu-kiriku-tulevik/> (vaadataud 16.02.2023).

Rohtmets, Priit. 2022. *Ukraina usuelu ajalugu*. Eesti kirik. 16.03.2022. <http://www.eestikirik.ee/ukraina-usuelu-ajalugu/> (vaadatud 18.02.23).

Saard, Riho. 2013. *Kristluse ajalugu selle algusest tänapäevani*. Tallinn. Kirjastus Argo.

Sergejev, Vladimir. Vseviov, David. 2002. *Venemaa – lähedane ja kaugel. Aegade algusest kuni Vassili III-ni*. Tallinn: Kirjastus Valgus.

Shestopalets, Denys. 2019. *The Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Ukraine, Serbia and Georgia*. Routledge. New York. (e-book).

Shestopalets, Denys. 2018. *The Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, The State and The Russian-Ukrainian Crisis, 2014–2018*. *Politics Religion & Ideology*: 20(1):1-22, December 2018. DOI:10.1080/21567689.2018.1554482.

Siedov, A. 2018. *Freedom of Religion and Beliefs in Crimea: Analytical Review on Situation Regarding Freedom of Religion and Beliefs in Occupied Crimea (April 2014 – January 2018)*. Kyiv, 2018. — 40 p. <https://irf.in.ua/files/publications/2018.03.14-CHRG-Freedom-of-Religion-and-Beliefs-in-Crimea-ENG.pdf> (vaadatud 22.03.2023).

Sihv, Elo. 2020. *Õigeusu institutsioonide olukord Ukrainas kolme kriisiperioodi vältel*. Magistritöö. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/67675> (vaadatud 18.02.2023).

Sokolov, Boriss. 2021. *Uue Venemaa sõjad 1991-2019*. Kirjastus Argo.

Solik, Marfin; Baar, Vladimir. *The Russian Orthodox Church: An Effective Religious Instrument of Russia's "Soft" Power Abroad. The Case Study of Moldova*. *Acta Politologica* 11.3 (2019): 13-41. <https://acpo.vedeckecasopisy.cz/publicFiles/001859.pdf> (vaadatud 17.12.2022).

Specifics. *(Specifics of religious and church self-determination of citizens of Ukraine: trends 2000-2021)*. 2021. Razumkov centre. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya_eng.pdf (vaadatud 12.11.2022).

SRÜ. (Sõltumatute riikide ühendus). Vikipeedia. https://et.wikipedia.org/wiki/S%C3%B5ltumatute_Riikide_%C3%9Chendus (vaadatud 12.03.2023).

Stoeckl, Kristina. 2022. Russia's Spiritual Security Doctrine as a Challenge to European Comprehensive Security Approaches. *The Review of Faith & International Affairs*, Pages 37-44 | Published online: 13 Dec 2022. DOI: <https://doi.org/10.1080/15570274.2022.2139536>

Zaiets, Oleksandr. Vasin, Maksym. Zaiets, Anna. 2018. *Religious Freedom at Gunpoint: Russian Terror in the Occupied Territories of Eastern Ukraine*. <https://euromaidanpress.com/2018/11/23/with-donbas-occupation-russia-brought-religious-persecution-alien-to-ukraine-report/> (vaadatud 05.12.2022).

Zoria, Yuri. 2018. *With Donbas occupation, Russia brought religious persecution alien to Ukraine: report*. <https://euromaidanpress.com/2018/11/23/with-donbas-occupation-russia-brought-religious-persecution-alien-to-ukraine-report/> (vaadatud 12.11.2022).

UKRAINE 2013 (*UKRAINE 2013 INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM REPORT*. 2017). <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/222491.pdf>.

UKRAINE 2014. (*UKRAINE 2014 INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM REPORT*. 2015). <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/238656.pdf> (vaadatud 05.12.2022).

UKRAINE 2021 (*UKRAINE 2021 INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM REPORT*. 2022). <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/04/UKRAINE-2021-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf> (vaadatud 10.12.2022).

Vihuri, Veiko. 2022. *Ukraina kirikutüli geo- ja kirikupoliitilisel maastikul*. Objektiiv. 24. 10. 2022. <https://objektiiv.ee/suur-lugu-veiko-vihuri-ukraina-kirikutuli-geo-ja-kirikupoliitilisel-maastikul/> (vaadatud 03.03.2023).

Vovk, Dmytro. 2023. *UKRAINE: Draft law better than others, freedom of religion or belief concerns remain*. Forum18: 2.02.2023. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2807 (vaadatud 12.04.2023).

Warnes, David. 1999. *Vene tsaaride kroonika*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

Õigeusu Kirik. https://www.wikiwand.com/et/%C3%95igeusu_kirik (vaadatud 16.03.2023).

Yang, Zikun; Li, Li. 2021. *Positioning Religion in International Relations: The Performative, Discursive, and Relational Dimension of Religious Soft Power*. Religions 12.11 (2021): 940. <https://www.mdpi.com/2077-1444/12/11/940> (vaadatud 17.12.2022).

CHANGES IN THE RELIGIOUS LANDSCAPE IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF RUSSIAN AGGRESSION AND INVASION 2014-2023

Summary

The full-scale Russian invasion of Ukraine on 24 February 2022 and continuing violence perpetrated by Putin's Russia against the sovereign Ukrainian state and its population has shocked the entire democratic world. But Russia's war in Ukraine had already started with the annexation of Crimea in spring 2014.

Religion has played an important role in international relations throughout history. In international relations theory, religion is predominantly seen as an instrument of soft power, due to the ability of religion to shape the culture of religious groups and the culture of nation-states, identity, attitudes and political preferences. Various experts who have studied soft power argue that the Russian Orthodox Church is currently a significant soft power resource for the Kremlin. The church undoubtedly has a role in Russian foreign policy, being one instrument of aggressive foreign policy in a hybrid war. Among other things, it has been used in Russian aggression on Ukrainian territory from March 2014 onward.

The role of the Russian Orthodox Church is amplified by the fact that most of the Ukrainian population considers themselves Orthodox (until the invasion of 2022, most believers were affiliated with the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate) and the canonical territory of the Russian Orthodox Church also extends to Ukrainian territory in the form of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate and its members.

This master's thesis examines: (1) whether the Orthodox Church (the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate or the Russian Orthodox Church) poses a threat to the security of independent Ukraine and whether and how the church supports the war waged on Ukrainian territory; (2) whether and how the religious landscape (both generally and with a focus on the Orthodox Church) on occupied territory changes when there is a change in who controls the territory; (3) whether and how the situation of the religious landscape on the territory controlled by the Ukrainian government is changing.

The method used in this thesis is qualitative comparative analysis. The comparables are: A. state or government policies in regard to religion and Orthodox churches and changes on the religious landscape in Russian-occupied Ukrainian territory (Crimea, Donetsk, Luhansk) and non-occupied areas during three time periods (up to 2014, March 2014 to February 2022 and 24 February 2022 to 2023); B. churches specifically (the Ukrainian Orthodox Church, the

Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the Russian Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, and the Orthodox Church of Ukraine), including the situation of their members and their respective numbers during the aforementioned time periods.

The first chapter of the thesis gives an overview of the history of Ukrainian statehood and religious life and the development of the Orthodox Church from the Christianization of Kievan Rus to the present day. The various areas that make up modern Ukraine – West, East, North and South – developed historically in the web of various forces, chiefly Russia, Austria-Hungary, Poland and to a lesser extent, Turkey. By the early 19th century, control of Ukrainian territory was divided between Russia and Austria-Hungary. Due to that fact, the situation on the religious front has also been turbulent. Even today, the distinctions between eastern and western Ukraine persists.

The second chapter discusses the development of relations between state and church and how Orthodoxy has influenced them. I discuss the doctrine that envisions Moscow as a Third Rome and the idea of *Ruskiy Mir* (Russian World), where religion is an instrument used by Putin's Russia to shape domestic and foreign policy, and the role of the Russian Orthodox Church. We will see that the Russian Orthodox Church is a significant influence on the country's domestic and foreign policy.

The third chapter describes the religious landscape with emphasis on eastern Ukrainian regions (Crimea, Donetsk and Luhansk) before the Russian Federation attempted to occupy the territory and changes in the religious landscape and the situation of religious minorities following spring 2014, when the Russian Federation occupied the territory. We see that starting in 2014 and especially from 24 February 2022, the Orthodox Church of Ukraine has operated under immense political pressure. It is at constant risk of being stripped of its status, its embers experience continual threats and physical violence. The problem comes down to infringement on freedom of religion and religious persecution in annexed Crime and the Donbas. The bishoprics of the Orthodox Church of Ukraine in the Russian controlled areas are gradually being taken over by the Russian Orthodox Church, which clearly shows that sweeping changes are taking place on the religious landscape based on which side controls the territory.

The fourth chapter discusses the topic of the Russian Orthodox Church as a national security risk and Ukrainian government's steps to lessen the risk. It also looks at how the situation on the religious landscape has changed since 2014.

In the context of the 24 February 2022 war, the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate constitute churches of an aggressor state (Russia) and support the hostile actions vis-a-vis Ukraine. The Ukrainian government has taken a number of steps to mitigate the national security risk posed by the Russian Orthodox Church through changes made to religion policy. The Ukrainian government faces a number of challenges related to simultaneously guaranteeing freedom of religion even as it safeguards national security.

The use of religion rhetoric to justify the annexation of Crimea and conquering a part of the territory of the rest of Ukraine has led to a serious change in how Ukrainians identify themselves in terms of religion. These changes can be seen on several levels: (1) at the personal level we can see how the religious communities have re-orientated to pro-Ukrainian religious organizations; (2) at the institutional level, it has led to intensified searches by Ukrainian churches for ways to consolidate, and finally unleashed a string of congregations switching over to Orthodox Church of Ukraine jurisdiction.

It is difficult to predict today what the religious landscape and the relations between the Orthodox churches will be like after the end of the ongoing war. Primarily, it depends on the outcome of the war. In the future, religious policy in Ukraine will be shaped, implemented, and controlled by the country that wins the war, i.e., the possessor of the territory. This is a subject that is certainly worthy to be researched in the future.

LISA 1

Ukraina usumaastiku olukord ajalooajalooperioodide lõikes

	Territoorium	Territooriumi valdaja	Olukord usumaastikul	Õigeusu kiriku olukord
10-13 sajand	Kiievi-Russi vürstiriik (territooriumil asusid tänapäeva mõistes Ukraina ja Valgevene, lisaks Venemaa)	Kiievi-Russi vürstiriik.	Suurvürst Volodõmõr võtab vastu ristiusu Bütsantsist, tema käsul toimub Kiiev ja seejärel kogu Kiievi-Russi ristiusustamine. Kiievisse luuakse 1037. aastal Konstantinoopoli patriarhaadile alluv metropoliitkond.	Riigiusuks kehtestatakse idakristlus.
1240 –1502	Kiievi-Russi vürstiriik (territooriumil asusid tänapäeva mõistes Ukraina ja Valgevene, lisaks Venemaa)	1240. aastatel vallutavad Kiievi-Russi mongolid, (Kiptšakkide khaaniriik, mida tuntakse ka Kuldhordi nime all.) Algab ligi 250 aastat kestnud Mongoli ike.	Kuldhord säilitab territooriumil kirikliku ja poliitilise korra.	Õigeusul privilegieeritud seisus: kirik on vabastatud maksudest, vaimulike valdusi ei konfiskeerita.
1299-1325	Kiievi-Russi vürstiriik (territooriumil asusid tänapäeva mõistes Ukraina ja Valgevene, lisaks Venemaa)	Kuldhord, mongoli-tatari ike.	Kiievi metropoliit siirdub 1299 Vladimirisse, 1325 Moskvasse toetades sellega Moskva tugevnemist.	Õigeusul privilegieeritud seisus.
1480-1502	Kiievi-Russi vürstiriik (territooriumil asusid tänapäeva mõistes Ukraina	Moskva kujuneb keskuseks, kust saab alguse vabanemine mongoli-tatari ikke alt. Kuldhord laguneb	Kuldhord säilitab kirikliku ja poliitilise korra.	Õigeusul privilegieeritud seisus.

	ja Valgevene, lisaks Venemaa)	mitmeks khaanriigiks ja lakkab 1502 olemast.		
14. sajand.	Tänapäeva Lääne-Ukraina alad	1349 vallutab Poola Lvivi. Galiitsia saab Poola osaks.	Lubatud on rohkem kui üks religioon. Eelistatud katoliiklus.	Riik on salliv õigeusu suhtes.
	Tänapäeva Ukraina ja Valgevene alad, sealhulgas Kiiev	Leedu laieneb kaugele tänapäeva Ukraina ja Valgevene aladele. Leedu vallutab aastal 1362 mongolitelt Kiievi.	Lubatud on rohkem kui üks religioon, ka polüteism. Eelistatud katoliiklus.	Riik on salliv õigeusu suhtes.
	Suur osa endisest Kiievi-Russist. Tänapäeva Ukraina ja Valgevene alad, sealhulgas Kiiev	Poola ja Leedu moodustavad personaaluniooni. Suur osa endisest Kiiev-Russist muutub Poola-Leedu osaks.	1386 võtab Leedu suurvürst vastu riigiusuna roomakatoliku usu. Lubatud on rohkem kui üks religioon.	Riik on salliv õigeusu suhtes.
15. sajand	Krimmi poolsaar	1443 eraldub Krimmi khaaniriik Kuldhordist 1478 muutub Krimm Osmanite riigi vasallriigiks.	Khaaniriik ja selle elanikkond on islamiusuline.	Riik on salliv õigeusu suhtes.
	Tänapäeva Ukraina ja Valgevene alad, sealhulgas Kiiev	Poola-Leedu personaalunioon.	Aastal 1325 on Kiievi metropoliit siirdunud Moskvasse. Ukraina alade (mis kuuluvad nüüd Leedu suurvürstiriigile) ortodokssete kristlaste juht asub neist kaugel, tal puudub kontakt Leedu riigis asuva kirikuga. Domineerib roomakatoliku kirik.	Riik on salliv õigeusu suhtes. Leedu suurvürsti toetusel rajatakse 1458 taas Kiievi metropoliitkond, mis allub Konstantinoopoli patriarhaadile.

16. sajand	Suurem osa praegusest Ukrainast	1569 sõlmivad Poola ja Leedu Lublini uniooni, millega tekib Poola-Leedu liitriik ehk Rzeczpospolita. Lublini uniooniga loovutab Leedu Poolale oma lõunaosa ehk suurema osa praegusest Ukrainast.	Riigi ametlik religioon on roomakatoliiklus. Kogu riigis levib protestantism, eriti selle kalvinistlik vorm. Levib vastureformatsioon. Nii protestantide kui õigeusklike õigusi hakatakse kitsendama. Protestantide hulk väheneb, katoliiklaste hulk kasvab. ka õigeusklikke on aadlike seas palju. Riik soodustab ületulekut roomakatoliku kirikusse ja kutsus ise esile ebavõrdsuse kahe kiriku (katoliku ja õigeusu) vahel.	Riik on salliv õigeusu suhtes, kuid õigeusklike õigusi hakatakse kitsendama. Riik loob ebavõrdsuse katoliku ja õigeusu kiriku vahel katolikukiriku kasuks.
			1596 Bresti unioon. Osa Poola-Leedu õigeusklikest liitub katoliku kirikuga. Tekib kolm kirikut: ladina riitusega roomakatoliku kirik, idariitusega roomakatoliku kirik (nn uniaatkirik ehk kreekatoliku kirik) ning idaortodoksne kirik.	Katse pöörata õigeusklikud katoliku usku. Idaortodoksne kirik muutub illegaalseks ja kaotab suure osa oma kirikutest ja muudest varadest.
17.-18. sajand	Suurem osa praegusest Ukrainast	Poola-Leedu liitriik (Poola).	Õigeusk on sajandi algul lühikest aega keelatud, see tekitab pingeid õigeusu ja katoliikliku uskkonna vahel.	Õigeusk on sajandi algul keelatud, kreekakatoliiklus soositud.
	Dnepri alamjooksu stepialad	Zaporizžja kasakavägi. (ka Hetmanaat). 1648 alustavad kasakad ülestõusu Rzeczpospolita vastu. 1654 sõlmitakse Perjeslavi leping, millega Hetmanaat läheb Moskva tsaaririigi alluvusse, moodustades omaette halduspiirkonna.	Pingeid tekitab usuline konflikt õigeusklike ja kreekakatoliku usku soosinud riigivõimu vahel. Kasakate raev on suunatud ka juutide vastu, lakkab antisemitism. Pärast Perjaslavi lepingut jääb Kiievi metropoliitkond Konstantinoopoli patriarhaadi alluvusse. Kreekakatoliku kirik lakkab toimimast, selle usu tunnistajad kas pöörduvad õigeusku või põgenevad Poola aladele.	Hetmanaadi tekkimisega paraneb õigeusu vaimulike positsioon. Vaimulikkond on riigi kõige haritum seisis. Ukraina ülemkiht peab vaimulikkonda endaga võrdseks.

	Dnepri idapoolne ala, Vasakkalda-Ukraina ja Kiiev	1667. aastal sõlmivad Venemaa ja Poola-Leedu Andrussovo vaherahu. Dnepri idapoolne ala, Vasakkalda-Ukraina läheb Venemaale, samuti Kiievi linn.	1686 viiakse Kiievi metropoliitkond Moskva patriarhi alluvusse.	Õigeusk soositud.
	Dnepri läänepoolne ala, Praemkalda-Ukraina	1667. aasta Andrussova vaherahu kohaselt läheb läänepoolne ala, Praemkalda-Ukraina Rzeczpospolitale	Suurmaaomanikud ja riik soosivad kreekakatolikukirikut. 18. sajandi algul oli kreekakatoliku kiriku kogudusi rohkem kui õigeusu kogudusi. 18 sajandi lõpul oli valdav enamus idakristlastest kreekakatoliku usku. Dnepri läänekaldal elab ka palju juudiusulisi.	Õigeusu kirik on lubatud, kuid tegelikult määrab pärisorjade uskkonna nende poolkast mõisnik. Riik soosib katoliiklust.
	Dnepri alamjooksul paiknev territoorium	1667. aasta Anrussovo vaherahuga jääb Dnepri alamjooksul asuv Zaporizžja, kasakate algupärane territoorium, ühise ülemvõimu alla. Venemaale jääb kolm autonoomset ala: (1) Hetmanaad, kuhu kuulusid Vasakkalda-Ukraina keskpriirkonnad; (2) Zaporizžja Sitš Dnepri alamjooksul; (3) Sloboda-Ukraina, Hetmanaadist ida pool asunud ala, mis hõlmas muu hulgas praeguse Harkivi oblasti. Autonoomsetest piirkondadest kõige tähtsam on Hetmanaad.	Hetmanaadis on soositud õigeusk, katoliiklus mitte.	Õigeusu kirik on soositud.

	Krimm ja Musta mere rannik	Osmanite riigile alluv autonoomne riik (Krimm).	Krimmis elab lisaks tatarlastele Kreeka ja Armeenia kristlasi ja judaismi vähemusvoolu järgivaid karaiime. Kristlus ja judaism on khaaniriigis lubatud, kuid usuvähemused maksid kõrgemaid makse kui moslemid.	Õigeusk lubatud.
	Osa praegusest Lääne-Ukrainast	Poola I jagamine 1772. Galiitsia läheb Austria koosseisu. Kehtib Austria haldussüsteem.	Liidetud ala elanikest enamik on kreekakatoliiklikku usku. Ametlikult valitseb riigis roomakatoliku usk, kuid õigeusklikud ja protestandid võivad vabalt oma usku praktiseerida. Kreeka- ja roomakatoliku usku koheldakse võrdväärselt	Õigeusku võib vabalt praktiseerida.
	Dnepri paremkallas	Poola II (1793) ja III (1795) jagamine. Dnepri paremkallas liidetakse Venemaa koosseisu. Kehtib Venemaa haldussüsteem.	Esialgu on lubatud ka kreekakatoliku usk, kuid eelistatud õigeusk, kusjuures õigeusklikud ei tohi oma usku vahetada. Roomakatoliku kirikusse kuuluvad enamasti poolakeelsed aadlikud.	Eelisolukorras õigeusk.
18.-19. sajand	Praegused Ukraina alad	Vene impeerium. Katariina II valitsemisaeg (1762-1796).	Katariina II (valitsemisaeg 1762-1796) kaotab peaaegu kõik uniaatide piiskopkonnad, sealhulgas ka uniaatkiriku Kiievi metropoliitkonna, mille osadeks need piiskopkonnad olid. Algab idakatoliiklaste Vene kirikusse lülitamine.	Õigeusk on valitsev religioon.
	Praegused Ukraina alad	Vene impeerium. Keiser Nikolai I valitsemisaeg (1825-1855).	Keiser Nikolai I (valitses 1825-1855) ajal on valitsuse eesmärk kreekakatoliku kiriku likvideerimine. 1839. aastal läheb see kirik Vene Õigeusu Kirikusse (VÕK) üle.	Õigeusk on valitsev religioon.
20. sajand	Praegused Ukraina alad	Vene impeerium.	1905 hakkab Venemaal kehtima piiratud usuvabadus. Sajad tuhanded endised idakatoliiklased lahkuvad VÕK-st ning ühinevad roomakatoliku kirikuga. Kreekakatoliku kirik on endiselt keelatud.	Õigeusk on valitsev religioon.
	Praegused Ukraina alad	Nõukogude Liit.	Oktoobrirevolutsioon järel religioon eraldatakse riigist, kõik kirikud on allutatud karmile tagakiusamisele. Ukraina kirik muutub	Õigeusk on valdav religioon, kuid kirik on riigist lahutatud ning tagakiusatud.

			tagakiusamise objektiks, nagu iga usuvorm Nõukogude Liidus.	
	Praegused Ukraina alad	Nõukogude Liit.	Algab ukrainastamine. Kirikute vahelise lõhe suurendamine on osa ukrainastamise poliitikast, seetõttu soositi Ukraina autokefaalset ehk halduslikult iseseisvat õigeusu kirikut Vene õigeusu kiriku arvel.	UAÕK soositud, VÕK tõrjutud.
	Praegused Ukraina alad	Nõukogude Liit.	1921. aastal asutatud UAÕK kasvab liikmete ja koguduste arvult kiiresti, kuni Nõukogude riik hakkab UAÕK-t taga kiusama	Nõukogude riik hakkab UAÕK-t taga kiusama.
	Praegused Ukraina alad	Nõukogude Liit.	1930. aastal koguneb erakorraline nõukogu, et kuulutada välja 1921. aasta UAÕK enese likvideerimine; seda nõukogu korraldasid nõukogude võimud.	UAÕK likvideeritakse, VÕK eelistatud.
	Ida-Galaatsia ja 1921. aastal Poolaga liidetud endine Venemaa territoorium Poola kaguosas	Poola haldusala.	Religioonipoliitikas suhtub riik kreekakatoliku kirikusse positiivselt, õigeusku aga negatiivselt. Probleemiks on õigeusklike kuulumine Vene Õigeusu Kirikusse. 1924. aastal rajatakse Poola Autokefaalne Õigeusu kirik, kuid riigivõimu negatiivne suhtumine õigeusklikesse jätkub	Õigeusk seoses õigeusklike kuulumisega VÕK-sse riigi poolt tõrjutud
	Valdavalt ukrainakeelne ala Poolas	Poola haldusala.	Aastatel 1929-1930 võetakse õigeusklikelt ära kõik varem kreekatoliiklastele kuulunud kirikuhooned. Vene valitsuse ajal olid need antud õigeusklikele, kuna kreekakatoliku kiriku tegevus oli siis keelatud. Üle 300 õigeusu kiriku kas suletakse või muudetakse roomakatoliku, mitte kreekatoliku kirikuks. Roomakatoliiklus oli poolakatele, kreekatoliiklus aga ukrainlastele omane usk ja riigivõim eelistas poolakaid.	Õigeusk seoses õigeusklike kuulumisega VÕK-sse riigi poolt tõrjutud.
	Valdavalt ukrainakeelne ala Poolas	Poola haldusala.	1938. aasta kampaania käigus sunniti ukraina talupoegi massiliselt roomakatoliku usku pöörduma.	Õigeusk tõrjutud.

	Praegused Ukraina alad	Teise maailmasõja lõppedes sai kogu Ukraina NSV Liidu vabariigiks ja Poola kommunistlikuks riigiks.	1944. aastaks kuulusid kõik Ukraina õigeusklikud Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni alla. 1946. aastaks oli Moskva patriarhaadil täielik kiriklik jurisdiktsioon isegi Ukraina kreekakatoliiklaste üle.	Õigeusk sallitud Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni all.
	Galiitsia	Teise maailmasõja lõppedes sattus Galiitsia Nõukogude Liidu okupatsiooni alla.	Sellega kaasnesid siinsetele kreekakatoliiklastele kurvad tagajärjed. Nõukogude tavade kohaselt ja politseimeetodite abil mängiti 1946. aastal maha nn Lvivi sinod, kus osales umbes 10 protsenti kiriku vaimulikest. Sinod otsustas ühineda VÕK-iga. Nunnad, mungad ja ilmikvaimulikud, kes selle otsusega vabatahtlikult ei ühinenud, saadeti vangilaagritesse.	Õigeusk eelistatud.
	Valdavalt ukrainakeelne ala Poolas	Poola haldusala.	Teise maailmasõja lõpus jäi piiride kunstliku tõmbamise tõttu Poolasse esialgu umbes 1,3 miljonit ukrainlasest kreekakatoliiklast. Alguses oli neil võimalik kuuluda vaid ladina riitusega roomakatoliku kirikusse. Hiljem nende olukord veidi paranes	Kreekakatoliiklus tõrjutud, roomakatoliiklus soositud.
	Praegused Ukraina alad	Suveräänne Ukraina riik.	Nõukogude Liidu lagunemise järel säilitas Ukrainas oma struktuuri senine Vene Õigeusu Kirik, mida muud õigeusu kirikud autonoomse Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikuna tunnustasid. Sellest eraldus 1992. aastal iseseisev Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik, 1990. aastal loodi ka Ukraina Autokefaalne Õigeusu Kirik. Viimase kahe baasil andis Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh 2019. aasta jaanuaris iseseisvusakti (tomose) uuele Õigeusu Kirikule Ukrainas.	Kkirikulõhe õigeusu kirikus. Rivaliteet VÕK (MPUÕK) ja ÕKU vahel.

LISA 2

Muutused usumaastiku Ukraina okupeeritud aladel territooriumide ja ajaperioodide lõikes

Krimmi poolsaar			
	Territooriumi valdaja	Olukord usumaastikul üldiselt	Olukord õigeusu kirikutes
2008 - kevad 2014	Krimmi Autonoomne Vabariik, Ukraina haldusüksus	2008. aastal määratleb end 67,9% Krimmi elanikest usklikuks, seejuures 76,6% määratlesid end õigeusklikeks, vähem kui 1% usklikest määratles end moslemina. 2011. aasta alguses kuulus 47% usuorganisatsioonidest moslemi kogukondadele; õigeusu kogukondade osakaal on 29,2%. Aasta 2013 arvamusküsitluse andmetel määratleb end õigeusklikena 28% küsitletutest. Tagatud on elanikkonna õigus usu- ja veendumusvabadusele.	18,2% Krimmi õigeusklikest on positiivselt ja 7,2% negatiivselt suhtunud KPUÕK-sse, ning 13,4% positiivselt ja 5,3% negatiivselt UAÕK-sse. KPUÕK (nüüd ÕKU) usukogukondi on 46 (mõnedel andmetel 52).
Kevad 2014-veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-võimud	VF on laiendanud oma seadusi ja õigusakte okupeeritud territooriumile. Ukraina seaduste kohaselt registreeritud usuühendused on sunnitud uuesti ennast registreerima vastavalt VF seadustele. Vastasel juhul on tegevus keelatud ja karistatav. On ainult üks usk - see on õigeusk, peetakse võitlust nn mittetraditsiooniliste usuliste organisatsioonide vastu. Represseeritakse muid konfessioone ja usuühendusi. Usu- ja veendumusvabadus ei ole enam inimõigusena kõigile tagatud. Pärast Krimmi okupeerimist Venemaa	MPUÕK ümberregistreerimismenetlust läbima ei pea. Okupatsiooniriik järgib järjekindlalt diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes, mille eesmärk on nende väljatõrjumine Krimmist.

		Föderatsiooni poolt laiendas Moskva patriarhaat märkimisväärselt oma otsest kontrolli Krimmi patriarhaadi üle. Aastatel 2014-2022 on represseerinud Venemaa okupatsioonivõimud pidevalt KPUÕK (nüüd ÕKU) Krimmi piiskopkonna preestreid ja usklikke.	
Alates 24. veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-võimud	ÕKU piiskopkonnad liiguvad VÕK jurisdiktsiooni alla. Okupatsiooniriigi poliitika eesmärk on ÕUK tegevuse lõpetamiseks tingimuste järkjärguline loomine. Endiselt represseeritakse muid konfessioone ja usuühendusi. Usu- ja veendumusvabadus ei ole jätkuvalt inimõigusena tagatud.	ÕKU koguduste ja teiste struktuuride arv on Krimmis alates okupatsiooni algusest 2014 vähenenud 46 usukogukonnalt 7-le (mõnede allikate andmetel 52-lt 9-le) ja 23-lt preestrilt 4-le.

Donetski oblast			
	Territooriumi valdaja	Olukord usumaastikul üldiselt	Olukord õigeusu kirikutes
2008 - kevad 2014	Ukraina haldusüksus	2014. aasta alguses tegutses Donetski oblastis 1797 usuorganisatsiooni. Esindatud on õigeusklikud, moslemid, kreeka- ja roomakatoliiklased, judaistid jt. Tagatud on elanikkonna õigus usu- ja veendumusvabadusele.	Registreeritud on 762 MPUÕK-le ja 86 KPUÕK-le kuuluvat kogudust.
Kevad 2014-veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-võimud (DRV)	Vene Föderatsioon on laiendanud oma seadusi ja õigusakte okupeeritud territooriumile. Eelistatakse õigeusku, nn mittetraditsioonilised konfessioonid ja usuühendused on	MPUÕK ümberregistreerimismenetlust läbima ei pea.

		represseeritud. Usu- ja veendumusvabadus ei ole enam inimõiguseks kõigile tagatud. Ukraina seaduste kohaselt registreeritud usuühendused peavad ennast uuesti registreerima vastavalt okupatsioonivõimude poolt kehtestatud seadustele. Vastasel juhul on tegevus keelatud ja karistatav. MPUÕK jaoks on tehtud erand spetsiaalse lihtsustatud legaliseerimismenetluse näol.	Okupatsiooniriik järgib diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes. Aastaks 2015 on 30 KPUÕK kogudust lõpetanud oma tegevuse separatistide surve tõttu.
Alates 24. veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-Võimud (DRV)	2023. aastal järgib Venemaa koordineerimat lähenemist religioonipoliitikasse okupeeritud territooriumidel, et kehtestada kõik Venemaa piirangud usu- ja veendumusvabaduse teostamisele kõigis Venemaa poolt okupeeritud Ukraina piirkondades.	Okupatsiooniriik järgib diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes

Luhanski oblast			
	Territooriumi valdaja	Olukord usumaastikul üldiselt	Olukord õigeusu kirikutes
2008 - kevad 2014	Ukraina haldusüksus	2014. aasta alguse seisuga on 835 usuorganisatsiooni. Esindatud on õigeusklikud, moslemid, kreeka- ja roomakatoliiklased, judaistid jt. Tagatud on elanikkonna õigus usu- ja veendumusvabadusele.	Registreeritud on 423 MPUÕK-le ja 35 KPUÕK-le kuuluvat kogudust.
Kevad 2014-veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-võimud (DRV)	Vene Föderatsioon on laiendanud oma seadusi ja õigusakte okupeeritud territooriumile. Piiratakse usu- ja veendumusvabadust. Eelistatakse õigeusku, nn	MPUÕK ümberregistreerimismenetlust läbima ei pea.

		mittetraditsioonilised konfessioonid ja usuühendused on represseeritud. Usu- ja veendumusvabadus ei ole enam inimõigusena kõigile tagatud. Ukraina seaduste kohaselt registreeritud usuühendused on sunnitud uuesti ennast registreerima vastavalt DRV võimude poolt kehtestatud seadustele. Vastasel juhul on tegevus keelatud ja karistatav. MPUÕK ei pea läbima ümberregistreerimist	Okupatsiooniriik järgib diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes. 2022. aasta veebruariks ei olnud Moskva patriarhaadiga mitteseotud õigeusu kirikuid LRV ametivõimud registreerinud.
Alates 24. veebruar 2022	Vene Föderatsiooni okupatsiooni-Võimud (DRV)	2023. aastal järgib Venemaa koordineeritumat lähenemist religioonipoliitikasse okupeeritud territooriumidel, et kehtestada kõik Venemaa piirangud usu- ja veendumusvabaduse teostamisele kõigis Venemaa poolt okupeeritud Ukraina piirkondades.	Okupatsiooniriik järgib diskrimineerimise poliitikat KPUÕK/ÕKU struktuuride suhtes

LISA 3

Muutused usumaastikul Ukraina kontrollitaval territooriumil ajaperioodide lõikes

Ajaperiood	Olukord usumaastikul	Õigeusu kiriku olukord
kuni 2014	Usuvabaduse kõrge tase. PEW uurimiskeskuse (<i>Pew Research Center</i>) andmetel oli 2007. aastal Ukraina "usupiirangute indeksi tulemus 2,6" 9-st; samal ajal oli Euroopa keskmine tulemus 2,4. Viktor Janukovitši presidendiks olemise ajal (2010-2014) hakkas usumaastikul olukord halvenema. 2012. aastaks oli usupiirangute indeks tõusnud 4,5-ni. Vastavate küsitluste tulemustel olid 35,6% vastanutest veendunud, et valitsus annab teatavtele kirikutele eelistusi. Üldiselt toetas MPUÕK Ukrainas venemeelseid jõude ja "võimuparteid", mida juhtis Viktor Janukovitš. Teised Ukraina õigeusu harud ja kreekakatoliiklased kaldusid opositsiooni. Euromaidani sündmustes osalesid usuorganisatsioonid Euromaidani toetajatena ning vaatamata sisemisele ja välisele survele säilitasid kirikud rahu.	Seadusandlikul tasandil tehakse katseid anda VÕK-u esindajatele eristaatust. 2013-2014 toimub MPUÕK-s võitlus juhtpositsiooni pärast võimsa venemeelse tiiva ja vähem mõjuka Ukraina-meelse tiiva vahel. Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2013. aastal 67% Ukraina elanikkonnast usklikena. Nendest 70,6% määratles end õigeusklikena.
2014-veebruar 2022	Koos sõjaliste operatsioonide algusega Ida-Ukrainas algas riigi eri piirkondades (oblastites) MPUÕK koguduste pöördumine KPUÕK-sse. 2014. aasta uuringus registreeriti usklite arvu hüppeline kasv 67%-lt 76%-le, võrreldes sõjaeelse 2013. aastaga - mis on normaalne kriisiolukorda sattunud ühiskonna puhul. Enne 2019. aasta jaanuari on kolm õigeusu kirikut: MPUÕK, KPUÕK ja UAÕK. 15. detsembril 2018 liituvad KPUÕK ja UAÕK kogudused ŌKU-sse ning lakkavad seejärel eksisteerimast. 2020. aasta alguses oli Ukraina usuorganisatsioonide arv 36796, neist 53,7% on õigeusu kirikud. Usklikena määratles end 68% elanikkonnast, nendest õigeusklikena 62%.	Kümned MPUÕK kogudustest väljendasid soovi vahetada kiriklikku kuuluvust ja minna üle KPUÕK-sse. Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2014. aastal 76% Ukraina elanikkonnast usklikena. Nendest 72% määratles end õigeusklikena. MPUÕK-l on kogudusi 12 348 ja KPUÕK-l 5 167, UAÕK-l 1 167 kogudust. 2020. aasta veebruari küsitlused näitasid, et 34% küsitletutest (kes olid end määratlenud õigeusklikena) samastas end äsja loodud

	2020. aasta alguses oli Ukraina usuorganisatsioonide arv 36796, neist 53,7% on õigeusu kirikud. Usklikena määratles end 68% elanikkonnast, nendest õigeusklikena 62%. Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2021. aastal 68% elanikkonnast usklikena. Nendest 60% määratles end õigeusklikena.	autokefaalse ÕKU-ga, 14% küsitletuist näitas MPUÕK-sse kuulumist.
24. veebruar 2022-2023	Razumkovi keskuse andmetel määratles end 2022. aastal 74% elanikkonnast usklikena (mis näitab end usklikena määratlenute hüppelist kasvu võrreldes 2021. aasta 68%-ga). Nendest 63% määratles end õigeusklikena. Alates 2014. aasta veebruarist arenev ja 24. veebruarist 2022 alanud laiaulatuslik Venemaa agressioon suveräänse Ukraina riigi vastu on muutnud MPUÕK positsiooni Ukraina ühiskonnas ebakindlaks, ÕKU staatus ja populaarsus on tugevnenud.	KIIS 2022. aasta küsitluste tulemusel: ÕKU-ga identifitseerib end 54% kõigist vastanutest; vaid 4% identifitseerib end MPUÕK-ga. 14% peab end lihtsalt õigeusklikuks, ilma patriarhaati täpsustamata. Võrreldes 2021. aastaga suurenes 2022. aastal nende osakaal, kes identifitseerivad end ÕKU-ga, 42%-lt 54%-le. Nende osakaal, kes samastavad end MPUÕK-ga, vähenes 18%-lt 4%-le.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, TIINA PUUSALU

- 1) annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Usulise maastiku muutus Ukrainas Venemaa sõjalise agressiooni ja sissetungi ajal 2014-2023

mille juhendaja on ALAR KILP, PhD

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

- 2) annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
- 3) olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
- 4) kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Tiina Puusalu

28.04.2023